

תוכן העניינים

1	כל האומר "אמר ר' שמואל בר נחמני אמר ר' יונתן: כל האומר..." אינו אלא טועה - למעשה העריכה של הדרשות האפולוגטיות בבבלי שבת נה ע"ב - נו ע"ב	גלעד ששון
37	Israel, the Nations, and the Angels in a Qillirian <i>Silluq</i> for Rosh ha-Shanah	צבי נוביק
67	"שור וארי מתנגחין עד שבא משיח": מסגרת, תוכן ומשמעות בנאום יהודה בגרסת התנחומא	ברכה אליצור
101	טיפוס הלשון הארץ-ישראלי של שרידי מהדורות תנחומא-ילמדנו מן הגניזה ותרומתו לחקר התהוות מדרשי התנחומא	יהונתן וורמסר ומשה לביא
133	'כתבתי בביאורי': הכסף-משנה ופסקאות פרשנות הרמב"ם בבית יוסף ובבדק-הבית כצהר לתהליכי עבודתו של ר' יוסף קארו	תרצה קלמן
155	אשתורי הפרחי: למקור השם ולמקומה של פרח (פלוראנצה)	עמיחי שוורץ
175		תקצירים בעברית
I		תקצירים באנגלית

CONTENTS

Gilad Sasson	Whoever maintains "R. Samuel b. Nahmani said in R. Jonathan's name: Whoever maintains" ... is merely erring – about the editing of the apologetic sermons in Bavli Shabbat 55b-56b (Heb.)	1
Tzvi Novick	Israel, the Nations, and the Angels in a Qillirian <i>Silluq</i> for Rosh ha-Shanah	37
Bracha Elitzur	“The Ox and Lion lock horns until the arrival of the Messiah”: Structure and Significance in Judah’s Speech in the Tanhuma Printed Edition (Heb.)	67
Yehonathan Wormser and Moshe Lavee	The Palestinian Language Type of Early Tanhuma Recension from the Cairo Genizah (Heb.)	101
Tirza Kelman	'I Wrote in My Commentary': The Kesef Mishneh and the Commentary of Maimonides in the Beit Yosef as a Prism to R. Joseph Karo's Work Process (Heb.)	133
Amichay Schwartz	Ashtori Ha-Parhi: The Origin of the Name and the Location of 'Floranza' (Heb.)	155
Hebrew abstracts		175
English abstracts		I

טיפוס הלשון הארץ־ישראלי של שרידי מהדורות תנחומא־ילמדנו מן הגניזה ותרומתו לחקר התהוות מדרשי התנחומא

יהונתן וורמסר ומשה לביא

מבוא

הספרות המדרשית המכונה כיום ספרות "התנחומא־ילמדנו" העמידה בפני החוקרים חידות רבות. בצד החיבור הנקרא "תנחומא" שהודפס לראשונה בקושטא בשנת ר"פ (1520 לסה"נ) ועל שם כך מכונה בספרות המחקר "תנחומא הנדפס" (להלן: ת"ה), הכירו החוקרים בחיבור דומה הנקרא "ילמדנו" ומצוטט רבות בכתבי ראשונים ובילקוטים; בצד המהדורה הנדפסת, הדפיס שלמה בובר (בשנת 1886) על פי כתב יד מהדורה אחרת, שאותה הוא חשב לחיבור התנחומא הקדום (להלן: ת"ב). קטעי גניזה רבים ומספר כתבי יד המצויים בספריות אירופה העידו על עושר מהדורות רב אף יותר, עד שהוצע כי אין מדובר בעדי נוסח שונים של חיבור אחד או במהדורות נבדלות שלו, אלא בסוגה ספרותית אשר לה מימושים שונים.¹ ההכרה כי חלקים נרחבים מסדרת החיבורים המכונה "מדרש רבה" הם למעשה מהדורות של מדרשי תנחומא (שמות רבה חלק ב [מפרשה טו ואילך], במדבר רבה חלק ב [מפרשה טו ואילך], ושתי מהדורותי של דברים רבה), תרמה אף היא להבנה זאת.²

בעבודתו המקיפה על ספרות התנחומא־ילמדנו הציע מרק ברגמן מודל לתיאור התפתחותה של ספרות זו: בתשתיתה של ספרות זו נמצא רובד קדום, ובו סימנים ברורים לכך שמדובר בחומר קדום שנוצר בארץ ישראל. השריד המובהק ביותר שמצא ברגמן לרובד זה מופיע בקטע גניזה אחד.³ ברגמן נוטה לתארך רובד זה לשלהי תקופת

* המאמר מבוסס על ממצאי מחקר שנערך לצורך עבודת תזה בנושא "לשון ספרות התנחומא־ילמדנו", שכתב יהונתן וורמסר בהדרכת משה לביא, ועל הרחבה של המחקר במסגרת פרויקט גראנדשאפפ לחקר המדרש בקהילות הגניזה. ברצוננו להודות לפרופ' משה מורגנשטרן, שהדריך גם הוא את עבודת התזה, על תרומתו למחקרנו, ולקרן FNNG על התמיכה בפרויקט.

1 ראו אורבך, שרידי, עמ' 3. לביא, התקבלות, עמ' 51-53.

2 לסיכום המחקר ראו: שטראק ושטמברגר, מבוא, עמ' 302-306; רייזל, מבוא, עמ' 236-237; קדרי, מדרשי האגדה, עמ' 336-344; אלישע, דברי הרב, עמ' 49-51.

3 ברגמן, תנחומא, עמ' 163-165, 176-180 (הקטע ישנו בספרית האוניברסיטה של קיימברידג' T-S C1.46; סימונו להלן 1). קטע זה פרסם לראשונה יעקב מאן, והוא כבר הבחין בקדמותו (מאן, המקרא, עמ' צז-קג בחלק העברי). שאול ליברמן הגיע גם כן לידי מסקנה דומה ביחס לקטע (ליברמן, יוניות ויונות, עמ' 48 הערה 222). ברגמן זיהה בקטע שלוש תכונות שלדעתו הן אופייניות לרובד הקדום של ספרות התנחומא: מציאותם של קטעים שלמים הכתובים ארמית ארץ־ישראלית (כשאר

האמוראים.⁴ השלב הבא של התפתחות ספרות זו על פי ברגמן מיוצג ב"רובד הביניים", והוא החומר המצוי בתשתית המשותפת של מהדורת התנחומא הנדפסת, מהדורת התנחומא של בובר ומהדורות התנחומא המופיעות במסגרת הסדרה "מדרש רבה על התורה". הדעה המקובלת קובעת את מועד התגבשותו של חלק זה, חלק הארי של ספרות התנחומא ילמדנו, למאות השישית והשביעית, לאחר סיומה של תקופת האמוראים.⁵ על רובד זה נוסף "הרובד המאוחר", ובו תוספות מאוחרות המופיעות רק בת"ה או בת"ב.⁶ מלבד שאלת התיארוך של הרבדים והמהדורות השונות, נתנו החוקרים דעתם גם לשאלת מקום התהוותה של ספרות התנחומא ילמדנו. על רוב החוקרים מקובלת המסקנה שמוצאו של רוב החומר שבספרות התנחומא הוא מארץ ישראל.⁷ עם זאת, בחלקים ממהדורות התנחומא המוכרות ניכרים שלבי התפתחות מאוחרים יותר שהתרחשו ככל הנראה מחוצה לה. כך ת"ה, לדעת רוב החוקרים, מכיל חומר מאוחר שניכרת בו השפעתה של בבל,⁸ וכן חלקים מת"ב, לפי הערכת ברגמן, מעידים על עיבודו או סידורו באיטליה שבתקופת הלומברדים.⁹ אומנם חשוב להדגיש כי מסקנות אלו נוגעות לשלבים הסופיים של גיבוש החומר בלבד, ואין עוררין על כך שיסודה של ספרות התנחומא כולה ארץ-ישראלית הוא.

רצוננו במאמר זה הוא להצביע על קבוצה של שרידי מהדורות תנחומא שנמצאו בגניזה (ארבע מהדורות, הפרוסות על פני תשעה קטעי גניזה), וקטע ק1 בכללן,¹⁰ אשר

- ספרות התנחומא השימוש בארמית מצומצם לניבים עממיים קצרים). שימוש בשם 'אלוהים' (כשאר ספרות התנחומא מקובל השימוש ב'הקב"ה') וכתובת מילים שאולות מיוונית ומלטינית בתעתיק מדויק נאמן לשפת המקור (ראו שם, עמ' 176-180).
- 4 ברגמן, תנחומא, שם; לרנר (מדרשי אגדה, עמ' 151) מזהה רובד זה עם "מדרש ילמדנו" האבוד.
- 5 ברגמן, תנחומא, עמ' 5, 8, 13, 183. לדעת קנסקי (תנחומא, עמ' 77-78), ת"ה נערך בין המאה השמינית למאה העשירית לספירה.
- 6 ברגמן, תנחומא, עמ' 180-186.
- 7 ברגמן, תנחומא, עמ' 13, וראו שם את סיכום דעות החוקרים. ראו גם בעניין זה גם אלישע, דברי הרב, עמ' 51-52; עצמון וניקולסקי, עמ' 1-2. וראו אצל וורמסר, קווים, עמ' 198-210, שמסקנה זו מקוימת אף מן הבחינה הלשונית.
- 8 כך לדעת מירסקי (למהותו, עמ' 118), מאן (המקרא, עמ' ז), וברגמן (תנחומא, עמ' 186). אומנם קנסקי (תנחומא, עמ' 78), נטה להניח שמקום עריכתו היה בארץ ישראל.
- 9 ברגמן, תנחומא, עמ' 186. השוו: לרנר, מדרשי אגדה, עמ' 140.
- 10 קטע נוסף מקבוצה זו, ק2, דומה מאוד במאפייניו הפליאוגרפיים החיצוניים לקטע ק1. ברגמן העיר על כך כי "קשה לקבוע בוודאות אם שלושת הקטעים (ק1 ושני הדפים המרכיבים את ק2) שייכים לאותו כ" או אם הם רק דומים בזמן ומקום כתיבתם" (ברגמן, תנחומא, עמ' 72).
- אפיון ייחודי אחר ישנו לקטע ק3 מן הקבוצה: הוא כולל רצף של פתיחות בהלכה ללא גוף הדרשות. לוי גינצבורג סבר כי זהו שריד ל"ילמדנו הקדמון", וכי זו הייתה צורתו הספרותית של המקורית של החיבור, וגופי הדרשות נוספו בשלב מאוחר יותר (גינצבורג, גניז, עמ' 32-50, 449-545). השערתו לא נתקבלה על דעת רוב החוקרים (ראו מאן, המקרא, עמ' עד בחלק העברי; ושם בחלק האנגלי, עמ'

ניכר בהן טיפוס לשוני מובהק ומובחן.¹¹ בדרך כלל טיפוס לשון זה מתאפיין בלשון ארץ-ישראלית קדומה ומובהקת, כפי שהיא מוכרת מן המקורות המהימנים של ספרות חז"ל שתוארו בספרות המחקר. לשון מהדורות אלו מובחנת היטב מלשון המהדורות שנערכו מחוץ לארץ ישראל, קרי ת"ה ות"ב, אשר תכונות ארץ-ישראליות רבות ניטשטשו בהן.¹² אף בנוגע לשאר מהדורות התנחומא המוכרות נראה כי תכונות לשון ארץ ישראל לא נשתמרו בהן במידה כה מובהקת, על כל פנים לא בעדי הנוסח העיקריים המוכרים לנו.¹³ נוסף על הדמיון באופיין הלשוני, הקרבה בין המהדורות מן הגניזה ניכרת גם במאפיין סגנוני משותף - השימוש העקיב בשם "האלוהים"¹⁴ (לעומת השם המשמש בדרך כלל בספרות התנחומא - 'הקב"ה'). שימוש זה מעיד גם הוא על היות מהדורות אלו חטיבה נבדלת ממהדורות התנחומא המוכרות לנו בשלמותן.¹⁵

להלן נציג את הממצאים מקבוצת מהדורות הגניזה אשר תומכים בטענתנו זו, אגב השוואה למצאי הלשוני שבת"ה ובת"ב (ובמידת האפשר, בספרות התנחומא בכללותה).¹⁶ לאחר שנציג את מאפייניהן העיקריים של המהדורות מן הגניזה, נדון בתרומת הממצאים לשאלת התהוותה של ספרות התנחומא ילמדנו.

הנתונים מת"ה ומת"ב המוצגים במאמר מבוססים על בדיקה מקיפה של כל כתבי היד וקטעי הגניזה בפרשה אחת - וארא - בשתי המהדורות,¹⁷ וכן של קורפוס קטעי גניזה לספר בראשית של מהדורות אלו.¹⁸ בקטגוריות שבהן היה הדבר אפשרי, נבדק הממצא

- 56-55. לסיכום עמדות החוקרים על אודות קטע זה, ראו ברגמן, תנחומא, עמ' 9-10). המהדורה הרביעית היא ק4. רשימת הקטעים המדויקת מובאת ברשימת הקיצורים שבסוף המאמר.
- 11 ממצא אחד מקטע 4q נדון בהרחבה אצל וורמסר, הבחנה.
- 12 אף שבתשתיתה לשונן ודאי ארץ-ישראלית היא. ראו וורמסר, קוים, עמ' 214.
- 13 אומנם יש להודות שדברינו הנוגעים למהדורות אלו אינם אלא בגדר השערה ראשונית בלבד.
- 14 אשר ברגמן רואה בו, כאמור, את אחד מסימני הרובד הקדום של ספרות התנחומא. ראוי לציון הוא התיקון של הקיצור "שלא" ("שלאלהים") לשם הרגיל במהדורות התנחומא הסטנדרטיות: ה'קב' ('הקדוש ברוך הוא') המופיע בפתחתא לסדר 'ויזכר אלהים את נח' (בראשית ח א) שבקטע ק3ב.
- 15 אפשר, כמובן, שישנם קטעי גניזה נוספים שאינם ידועים לנו בשלב זה, השייכים לקבוצה זו.
- 16 ככל פרק במאמר יוצגו תחילה הממצאים המשותפים לשתי מהדורות מן הגניזה או יותר. לאחר מכן יובאו ממצאים המצויים במהדורה אחת בלבד.
- 17 מכיוון שכך, כל הציונים לת"ה ולת"ב הבאים להלן ללא ציון שם הפרשה, הם למהדורות אלו בפרשת וארא. הסיבה לבחירת פרשה זו היא שהדרשות שבק1 נסבות על פרשת וארא. בדיקת פרשה זו בת"ה ובת"ב, אשר נכללו בהם גם דרשות מקבילות לאלו שבק1, אפשרה השוואה מדויקת בין המהדורות. רשימת כתבי היד של ת"ה ות"ב מופיעה אצל ברגמן, תנחומא, עמ' 21-27, 40-42; עצמון, עדי נוסח, עמ' 318-322. שני קטעי גניזה של ת"ה בפרשה זו נכללו במחקר: Paris AIU: II.B.225; Cambridge Westminster College, Talmudica II 64-65; Cambridge T-S C2 163.
- 18 להלן רשימת הקטעים: ת"ה - London British Library 5559.f, 21v1; (בראשית א); Cambridge T-S C1 55; (נח יח); Cambridge T-S C2 145v; (בראשית א); Cambridge T-S C2 74; (נח יח); Cambridge T-S C1 55; (נח יח);

בכל המהדורות השלמות המוכרות של ספרות התנחומא לפי הנתונים הרשומים בקונקורדנציה הממוחשבת "מאגרים"¹⁹. בהקשר זה חשוב לציין שבכל מקום להלן שבו נתייחס לתמונה הלשונית בכל מהדורות התנחומא השלמות, כוונתנו לנתונים כפי שהם מופיעים בקונקורדנציה של מאגרים, שבה כל חיבור מותקן על פי כתב יד נבחר אחד,²⁰ וכל הנתונים מבוססים על ניתוחם המילוני של מתקיני הטקסטים. משום כך אין לראות בדברינו ביחס לספרות התנחומא בכללותה אלא השערה ראשונית בלבד, אשר לשם אימותה נדרשת בדיקה מקיפה בקורפוס עקיב של עדי הנוסח של כל חיבור.

ממצאים

בחלק זה יובאו הממצאים הלשוניים מקטעי הגניזה בהשוואה למצאי הלשוני במהדורות המוכרות ובצירוף דיון ממוקד בכמה עניינים. הממצאים מחולקים לפי תחומי הלשון: כתיב, הגייה וצורה, ואליהם נלווה עיון קצר בכמה מילים שאולות.

New York, Jewish; (וירא א עד ויצא ז); St. Petersburg plss II, Firkowitz Hebr. A 223.2
 Theological Seminary, ENA 3238.9 (וישב ב); Cambridge T-S Misc. 35-36.107 (וישב ב);
 Cambridge T-S c1 73 (וישב ב; מקץ ו; ז-ח); Cambridge T-S AS 74.158 (וישב ג);
 Cambridge T-S Misc. 11.175 (ויגש ג); Cambridge T-S NS 162.118 (וישלח ח);
 T-S NS 167.8 (ויגש א-ד, ו, י); Cambridge T-S AS 74.40 (וישלח ז-ח);
 Manchester, Rylands: B 3133 (בראשית א); Manchester, Rylands: B 3004 (לך לך יז-כ).
 קטעי ת"ב: Cambridge T-S C1.78 (וירא מ-מה); Cologne University Library FR H
 Cambridge T-S AS 78.167 (וירא כט-ל, לג); Cambridge T-S AS 78.312 (וירא לו-מ).

יש לציין כי נוסח קטעי הגניזה של ת"ב שונה בדרך כלל במידה ניכרת מנוסח מהדורת הדפוס של בובר, פעמים עד כדי ספק אם ניתן לראות בהם מהדורה אחת. על כך עוד יורחב בעז"ה במקום אחר (ראו בינתיים לביא, התקבלות, עמ' 36). משום כך לא ראינו לנכון לכלול בסקירה זו קטעים נוספים הרשומים אצלנו, שזיקתם לת"ב בנוסח המוכר קיימת אך אינה מובהקת. עוד נזכיר כאן את הקטע Cambridge or. 1080.15.79, שהוא קטע "ששרד מענף שונה ואולי קדום במסורת הנוסח של תנחומא בובר" (ברגמן, תנחומא, עמ' 43) ויש בו מתכונות הלשון הנידונות כאן. קטע זה זוקק עיון נפרד שיבוא במקום אחר.

19 המופיעה באתר <http://hebrew-treasures.huji.ac.il>. גם כל הציטטות המובאות הן לפי נוסח מאגרים. בכל מקום שבו ההפניה היא לפרשת וארא, צוין שם החיבור ומספר הקטע בתוך הפרשה שבה מופיעה המובאה על פי החלוקה הקיימת בדפוסים. כגון 'ת"ה יא' - פירושו ת"ה לוארא בקטע יא. במקרים שבהם הציון מתייחס לפרשה שאיננה פרשת וארא צוין גם שם הפרשה. במקומות שבהם ישנם שינויי נוסח משמעותיים בין כתבי היד צוין הדבר במפורש. אם לא צוין דבר - המשמעות היא כי בין כתבי היד אין הבדל בעל משמעות לעניין הנדון.

20 יש לציין כי במקצת המקרים התקנת הטקסטים לוקה בחסר. בייחוד הדברים אמורים כלפי ת"ב, שהותקנו ממנו רק החלקים שאין בהם הקבלה לת"ה.

א. כתיב

1. דיפתונג סופי ay

בכתיבה של קטגוריה זו מצוי אחד מן ההבדלים המפורסמים בין לשון ארץ ישראל ללשון בבל: בארץ ישראל הדיפתונג הסופי ay נכתב יי או יי, ובבבל, לצד דרכים אלו, דרך הכתיב העיקרית היא יאי.²¹ את הכתיב יאי שנמצא פה ושם במקורות ארץ-ישראליים מקובל בדרך כלל לייחס להשפעה מאוחרת של מסורות בבליות.²² ככל ההיקריות שבקטעי המהדורות מן הגניזה²³ הכתיב הוא יי, עדות לכתיב הארץ-ישראלי: "נהריי" (1ק), "בניי" (1ק, 2קב, 4קב), "זבדיי", "מגפתיי" (2קב), "לפניי", "עליי" (2קב, 4קב),²⁴ "חניליי" (4קב), ואילו הכתיב יאי לא נמצא בהם ולו פעם אחת. בקורפוס שנבדק מת"ה ות"ב, לעומת זאת, הכתיב ביו"ד כפולה ישנו רק במיעוט המקרים. ברוב המקרים סיומת זו מסומנת ב"י בודדת, כגון "כתבי" (ת"ה ה), "אלי" (ת"ב ב), "עלי" (ת"ב כב), "אימתי" (ת"ה ה, ת"ב כב), "סיני" (ת"ב א). שמות פרטיים, בעיקר בת"ה, נוטים להופיע בכתיב הבבלי: "עזאי" (ת"ה א), "סימאי" (ת"ב ט), "יוחאי" (ת"ה א, ת"ה ה, ת"ה ו, Cambridge T-S Misc.11.175 לת"ה וישב ג).²⁵ רק בשתי היקריות, שתיהן בקטעי גניזה (האחד של ת"ה והשני של ת"ב), מצאנו את הכתיב ב"י כפולה: "דיי" (Manchester, Rylands: B 3133), "אימתיי" (Cambridge: T-S AS 78.167).

- 21 קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 251-253; בנודיד, לשון, עמ' 17. פרידמן (טיפולוגיה, עמ' 166-169) וברויאר (העברית, עמ' 70) העמידו על כך שהכתיב יי קיים גם בבבל, אך אין בדבריהם כדי לבטל את עצם ההבחנה הטיפולוגית. וראו את הדיון המפורט עם הפניות למקורות נוספים אצל מסטיי, פסחים, עמ' 48-61 ואת סיכומו אצל מסטיי, העברית, עמ' 47-49.
- 22 קוטשר הנ"ל; בריאשר, פרמה ב, עמ' 137; הנ"ל, פרקים, עמ' 26. דעת ברויאר (העברית, עמ' 69) בעניין זה מסויגת יותר. פרידמן, כאמור, מצא את הכתיב הזה בכתיב היד של התלמוד הבבלי לצד תכונות רבות אחרות הנחשבות ארץ-ישראליות ונמצאו בכתיב היד של הבבלי. וראו עוד פרידמן, טיפולוגיה, עמ' 166-175; פרידמן, חולין, עמ' 15-20, 42-46. גם בדברינו להלן נדון בתכונות ארץ-ישראליות שנמצאו בהיקריות מעטות גם בבבלי, ונציין זאת בכל מקום שבו ידוע לנו על כך. לדעתנו אין בממצאים אלו בכדי להוציאן מחזקתן הארץ-ישראלית, וכדומה שזו הגישה המקובלת עד היום במחקר. יש לשער כי הימצאותן בתלמוד הבבלי היא עדות לשרידי מסורות ארץ-ישראליות שנתגלגלו לבבל, ואם כן הוא, אין מכאן פרכה לטענתנו שקיום תופעות אלו באופן מובהק בקטעי המהדורות מעיד על מוצאן הארץ-ישראלי. וראו את הדיון העקרוני בשאלה זו אצל וורמסר, הבחנה, עמ' 163-167.
- 23 כוונתנו לארבע מהדורות התנחומא ששרידי הטקסט מהן נידונים כאן. לשם הקיצור נשתמש להלן במונח המופיע למעלה.
- 24 ישנה חריגה אחת בלבד - "עלי", ביו"ד יחידה (קב).
- 25 בת"ב שם זה נכתב "יוחי" (ת"ב ב, ת"ב ג, ת"ב כ) - כתיב רגיל גם בדפוס התלמוד הבבלי - ראו פרידמן, טיפולוגיה, עמ' 166.

2. כתיב מלא של סיומת הפועל בנטיית העבר הנוכח (תָּה) כידוע, הסיומת יֶת־לנטיית הפועל בעבר נוכח מופיעה לעיתים בכתיב מלא יתה, הן במקרא ובמגילות ים המלח,²⁶ הן בלשון הפיוט הארץ-ישראלי הקדום²⁷ ובקטעי סידורים ארץ-ישראליים,²⁸ הן בלשון חז"ל, שבה היא נוטה להופיע בייחוד בטקסטים ארץ-ישראליים אותנטיים.²⁹ תופעה זאת מתועדת בלשונם של בני ארץ ישראל עד המאה הי"א, ואולי אף עד לתחילת המאה הי"ב, כפי שעולה ממכתבים שונים מן הגניזה.³⁰ הכתיב הזה קיים, אומנם במידה מועטה לפי התייעוד כיום בספרות המחקר, גם במקורות בבליים.³¹ הכתיב המלא מופיע בעקיבות בכל קטעי המהדורות הנידונים: "למדתה", "נכנסתה", "התקנתה", "ישבתה" (ק1), "למדתה", "שעשיתה" (ק2ב), "כינסתה", "הִיִּתָּה"³² (ק3א), "הויתָה"³³ (ק4א) "עשיתה" (ק4ב). אין למצוא בקטעים אלה כתיבים חסרים בקטגוריה זו.³⁴ בת"ב, לעומת זאת, כתיב זה נשמר רק במידה חלקית. כך ניתן למצוא בו כתיבים כגון "הכתבתה" (ת"ב ב), "הִיִּתָּה" (ת"ב טז), "בוזיתה" (ת"ב יח), "עמדתה" (Cambridge T-S c1 78) לצד כתיב חסר: "כתבת" (ת"ב ב), "אמרת" (ת"ב ג ובקטע הגניזה Paris AIU: II.B.225 [לת"ב פרשת כי תשא], "הכבדת" (ת"ב יד), "הרגת" (Cambridge T-S C1 78).³⁵

בת"ה מציאות כתיב זה נדירה יותר; בשתי היקרויות בלבד נמצא הכתיב המלא: "רצתה" (RNL: Yevr. II A) St. Petersburg plss II, Firkowitz Hebr. A 223.2)

- 26 קוטשר, מגילת ישעיהו, עמ' 348-349; קימרון, דקדוק 77, 132. ומעניין לציין שבלשון התעודות העבריות שנמצאו במדבר יהודה אין התופעה הזאת מתועדת (מור, עברית יהודאית, עמ' 41).
- 27 ראו רבינוביץ, ינ"י, עמ' 36, שורה 6.
- 28 כגון Cambridge T-S 8H22.18 ועוד הרבה.
- 29 סוקולוף, בראשית רבה, עמ' 143,136; הנמן, תורת הצורות, עמ' 34; בנדיד, לשון, עמ' 217,211; מסטיי, העברית, עמ' 59-60. לדעת סוקולוף, קטעי בראשית רבה, עמ' 61, הסיבה לכתיב זה נעוצה בנוהג לסמן כל תנועת a שבסוף תיבה באמצעות ה' סופית.
- 30 כגון מכתבו של אברהם בן סעדה המתוארך סביבות שנת 1000, בקטע Cambridge T-S 12.122. ראו גיל, ישמעאל, עמ' 673; מכתבו של אברהם בן הגאון, מן הרבע הראשון של המאה הי"א, Cambridge T-S 18 J4.17 (גיל, ארץ ישראל, עמ' 103-104); מכתבו של טוביהו בן אלי הכהן, Cambridge T-S 13 J25.15.
- 31 פרידמן (שיירי, עמ' 20) מצא כתיב זה בתלמוד הבבלי. הוא ישנו גם במקור בבלי מתקופת הגאונים: מכתבו של נחמיה הכהן שנשלח מפומבדיתא בשנת 963 (Cambridge T-S 12.851).
- 32 הניקוד אינו במקור.
- 33 תיבה ארמית.
- 34 למעט היקרות אחת: בקטע 14 נמצא פעם אחת הכתיב החסר: "גורת". תיבה זו מופיעה בשורה אחת עם כינוי הגוף "את" (ראו את הדיון להלן, חלק ג, סעיף 2) וכן עם התיבה "ידעת" המופיעה בתוך ציטוט מן המקרא. מסתבר כי הכתיב החסר כאן הוא תוצאה של גרירה.
- 35 ראו לציין כי שיעור היקרויות הכתיב המלא בכתיב היד של ת"ב קטן מזה שבעדי הנוסח מן הגניזה של ת"ב, אך גם באלו מצוי הכתיב החסר במידה ניכרת.

(223), "יצאתה" (ת"ה ט, עפ"י כ"י [2337] Oxford Bodleian, Hunt. 74, Uri 90), דף 92א.³⁶ בשאר ההיקרויות של קטגוריה זו בקורפוס שנבדק נמצא הכתיב חסר בכל עדי הנוסח. גם בעניין זה נראה אפוא כי נוהג הכתיב הארץ-ישראלי מתעמעם בת"ה ובת"ב.

3. מילת השאלה 'מהוא' (=מהו)

הכתיב המלא ב'א' סופית הוא כתיבה של מילת שאלה זו בכל קטעי המהדורות. כתיב זה מזדמן לעיתים בספרות חז"ל ובספרות הגאונים,³⁷ והוא הכתיב הרגיל בקטעי הירושלמי מן הגניזה.³⁸ אין מדובר בכתיב נדיר או במאפיין של טקסטים אותנטיים בדווקא, אך בלעדיות השימוש בו בארבעת קטעי המהדורות היא עובדה הראויה לציון, ובצירוף הממצאים מלשון הירושלמי ובראשית רבה³⁹ אפשר לשער שהיה זה נוהג כתיב רווח בארץ ישראל. גם בקטעי גניזה אחרים של שרידי מהדורות תנחומא קיים הכתיב המלא במידה ניכרת.⁴⁰ מאידך גיסא, ת"ה ות"ב, הן על פי הקורפוס שנבדק, הן על פי נוסח כתבי היד המותקנים במאגרים והן על פי תעתיקי קטעי הגניזה שבפרויקט "פרידברג" – מכירים כמעט תמיד את הכתיב חסר ה'א' הסופית בלבד. זהו המצב גם בשאר מהדורות התנחומא השלמות.⁴¹

4. יוסה / יוסי

בכתיבו של השם הפרטי הזה אין אחידות בין הקטעים הנידונים: בקטע 2 (א,ב) הוא נכתב "יוסה", ואילו בקטע 4 (א,ב) בא הכתיב "יוסי". לעומת זאת, המהדורות השלמות של התנחומא (על פי מאגרים) מכירות רק את הכתיב "יוסי".

- 36 שאר כתבי היד גורסים כאן כתיב חסר.
- 37 ראו למשל אפשטיין, מבוא, עמ' 1218; סוקולוף, בראשית רבה, עמ' 33; פרידמן, חולין, עמ' 34-35; ברויאר, העברית, עמ' 74. תיבה זו נוצרה מהרכב של שתי תיבות (מה-הוא). מסתבר שהזיקה לתיבת 'הוא' נשארה חיה בתודעת המשמשים בשפה, והיא ששימרה כתיב זה בספרות חז"ל לצד הכתיב 'מהו'. זו גם דעתו של מסטיי (העברית, עמ' 44) והיא מיוסדת גם על כתיבים אחרים שמצא. הסברו של ברויאר שם, שכתב זה הוא חוליית ביניים בין הצירוף 'מה הוא' לתיבה המורכבת 'מהו' - ודאי נכון באשר לשלב כלשהו בהתפתחות השפה. אך נראה לנו שאין די בו כדי להסביר את קיומו של הכתיב לאורך מספר שכבות לשוניות.
- 38 מסטיי, העברית, עמ' 45.
- 39 סוקולוף ומסטיי שם.
- 40 כך למשל בקטעים 36.195, Cambridge T-S C1 8, Cambridge T-S C1 39, Cambridge T-S NS.
- 41 על פי הנתונים שבמאגרים ובפרידברג, הכתיב המלא "מהוא" נמצא במהדורות השלמות פעמים ספורות בלבד, כולן בקטעי גניזה: Cambridge T-S C1 55 (ת"ה נח), Cambridge T-S NS, London, British Library OR 10797.28, T-S AS 78.312 (ת"ב וירא), 329.566 (ת"ה בא-בשלח), זאת לעומת עשרות מופעים בקטעים של שרידי מהדורות תנחומא. (דברים רבה ליברמן).

כידוע, "יוסה" הוא כתיב ארץ-ישראלי אופייני של שם פרטי זה.⁴² אומנם הכתיב "יוסי" קיים גם הוא בטקסטים ארץ-ישראליים אותנטיים,⁴³ ויש מקום להשערה שהוא נוהג מאוחר יותר;⁴⁴ מאידך גיסא, "יוסה" מצוי במקצת כתבי יד וקטעי גניזה של התלמוד הבבלי.⁴⁵ אין כאן אפוא אפיון טיפולוגי מובהק, אך מציאותו של הכתיב "יוסה" בקמ מצטרפת לעדות על אופיו הארץ-ישראלי ואולי אף על קדמותו היחסית, והיעדרו מן המהדורות השלמות יכול ללמד על עריכתו לפי סטנדרט לשוני מאוחר יותר.

5. חילוף ב'ו: "כיויכול" [=כביכול] (ק4א)

חילופים בין העיצורים ב"ו ווא"ו שכיחים בכתיבם של טקסטים קדומים מספרות חז"ל, בעיקר בארץ ישראל.⁴⁶ אומנם תיבה זו נקריית בכתיב הזה בכמה מקומות גם בתלמוד הבבלי.⁴⁷ אין אפוא בכוחו של ממצא זה כשלעצמו לאפיין אפיון טיפולוגי, אך הוא ודאי משקף נוהג כתיב קדום הבא לידי ביטוי בקטע. במהדורות התנחומא השלמות, לעומת זאת, לא ידוע לנו לפי שעה על היקרויות של כתיב זה.

ב. ענייני הגייה

1. חילוף מ"ם ונו"ן בסוף מילה

שלמה נאה, במחקר המקיף שערך בעניין,⁴⁸ חילק את העיון בסוגיה לכמה קטגוריות. לענייננו חשובות שתיים מהן: חילוף בעיצור אפי שהוא חלק מן התיבה וחילוף בסיומת צורן הריבוי. החילופים בעיצור סופי אפי שהוא חלק מן התיבה הם תופעה ידועה ומוכרת זה מכבר בספרות ארץ ישראל,⁴⁹ שאינה קיימת בעברית שבבבל.⁵⁰ היא בולטת בקיומה בק1, ק3 וק4 (אך נעדרת מק2) - במילים: 'אדן' (=אדם), 'כשן' (=כשם), 'שן' (=שם, בק3

- 42 אפשטיין, מבוא, עמ' 1266-1268; הנמן, הספרא, עמ' 19; רוזנטל, עבודה זרה, עמ' 71. הוא אף נחשב אחד הקווים המבדילים בין הענף הארץ-ישראלי לענף הבבלי של לשון חז"ל. ראו: בנדויד, לשון, עמ' 217; בר-אשר, הטיפוסים, עמ' 99; ברויאר, העברית, עמ' 53-54.
- 43 זהו הכתיב העיקרי למשל בכ"י וטיקן 30 של בראשית רבה. וראו סוקולוף, קטעי בראשית רבה, עמ' 32.
- 44 כך שמענו מד"ר שי היימנס, ואנחנו מודים לו על המידע שסיפק לנו. השערתו מבוססת על מעתק תנועות שחל ביוונית באותה התקופה, ולפי דבריו הוא נתן את אותותיו גם בעברית. לדעתו אין יסוד להנחה שההבדל בין הכתיבים הוא קו מבחין בין לשון ארץ ישראל ללשון בבל.
- 45 פרידמן, שיירי, עמ' 8 הע' 33. לקטעי גניזה ראו לדוגמה New-York, JTS: ENA 2089.6.
- 46 אפשטיין, מבוא, עמ' 1223-1226; קוטשר, ארמית גלילית, עמ' קעח; הנ"ל, מבעיות המילונות, עמ' 36-37; בנדויד, לשון, עמ' 218; סוקולוף, בראשית רבה, עמ' 30; מסטיי, העברית, עמ' 138-144.
- 47 שרביט, תורת ההגה, עמ' 309.
- 48 נאה, סוגיות, עמ' 369-391. לסיכום הסוגיה ולהפניות ביבליוגרפיות ראו מור, עברית יהודאית, עמ' 106-115; מסטיי, העברית, עמ' 117-125.
- 49 נאה, סוגיות, עמ' 382 ובהפניות הרשומות שם בהערה 40.
- 50 בנדויד, לשון, עמ' 218-219; ברויאר, העברית, עמ' 126.

בלבד). הדוגמה הראשונה רגילה למדי בכתבי היד הקדומים של ספרות חז"ל,⁵¹ ואילו השתיים האחרונות הן נדירות ביותר ומופיעות בהיקריות ספורות בלבד.⁵² לעת עתה לא ידועה לנו עדות לתופעה זו במהדורות התנחומא השלמות; אפילו החילוף הנפוץ יחסית בכתבי היד - "אדם"/"אדן" - אינו קיים בהן כלל. נראה שחילוף זה, שיסודו במציאות הפונטית בארץ ישראל שבתקופות התנאים והאמוראים, לא התקיים בקרב המשתמשים בשפה בזמנים ובמקומות שבהם התרחשו תהליכי העיצוב והמסירה המשתקפים במהדורות התנחומא השלמות, ומשום כך הוא נעדר מלשונן.

לעניין החילוף בסיומת צורן הריבוי ('ים'/'יין'), כפי שהראה נאה,⁵³ חילוף זה איננו תוצר של תהליך פונטי, אלא הוא ביטוי של שאילת צורן הריבוי הארמי אל העברית. בלשון דפוסי המשנה מצא גינצברג שיסגן התניות ברורות לשימוש בכל צורן:⁵⁴ ריבוי שמות מקראיים הוא ב־ם', וריבוי שמות שאינם מקראיים או שאינם תדירים במקרא וכן של צורות הבינוני הוא ב־ן'. אך במקורות קדומים של ספרות חז"ל ישנם חילופים שרירותיים בין הצורות. במחקרים נוספים נמצא שההבחנה שהראה גינצברג בדפוסים כוחה יפה גם לכתבי יד מאוחרים,⁵⁵ ולפי ממצאינו היא תקפה גם בקורפוס שנבדק מתוך ת"ה ות"ב. אך בקטעי המהדורות הנידונים כאן המצב שונה מעט: גם בשמות מקראיים ישנה העדפה ברורה (אם כי לא בלעדית) לסיומת ב־ן'. אפשר שיש בנתון זה חיזוק מסוים לדעת גינצברג,⁵⁶ ששיער שהסיומת ששימשה למעשה בארץ ישראל בתקופת חז"ל הייתה תמיד סיומת 'יין',⁵⁷ ולדברי אפשטיין,⁵⁸ שגרס שזו הסיומת הרגילה בכתבי היד העתיקים. מכל מקום, לענייננו כאן חשובה ההבחנה שבין ת"ה ות"ב, המקיימים את ההתניות האופייניות למקורות המאוחרים, ובין קטעי המהדורות, שהתניה זו נעדרת מהם. מכאן

- 51 וראו בדברי נאה הנ"ל, שלמעשה זוהי המילה היחידה שבה חילוף זה חל לעיתים קרובות. לדידו זהו חיזוק לטענתו שהגנייה המאונפפת העומדת ביסוד החילוף המדובר מתרחשת בעיקר לאחר קמץ.
- 52 אפשטיין, מבוא, עמ' 1232, כבר הזכיר אותן על פי ק3. גם בנדויד הנ"ל וכן קוטשר (ארמית גלילית, עמ' רד) מנו דוגמאות אלו ברשימותיהם. המילית "כשן" מופיעה גם בקטע St. Petersburg, RNL: Yevr. III B 492 של איכה רבה ובשריד נוסף של מהדורת תנחומא: Cambridge T-S Misc. 36.127 (פורסם אצל גינצברג, גנזי, עמ' 52-56). "שן" נמצאה לעת עתה במקום אחד נוסף, והוא בקטע Cambridge T-S Or. 1080 13.2 של מדרש תהילים.
- 53 נאה, סוגיות, עמ' 387-388.
- 54 גינצברג, עברית תלמודית, עמ' 421.
- 55 נאה, סוגיות, עמ' 384-387; ברויאר, העברית, עמ' 126-127.
- 56 שם.
- 57 ולפי דברי מישור (סיומת הריבוי, עמ' 84) יש לדייק ולומר: בעברית שבתקופת האמוראים.
- 58 מבוא, עמ' 1228-1229. אך ראו כנגדם את דברי גולדברג (שבת, עמ' לו-לח) שמצא שהסיומת 'ים' תדירה יותר מן הסיומת 'יין' בכתבי יד ארץ-ישראלים של המשנה.

נוכל לשאוב חיזוק נוסף להשערה שהעריכה של ת"ה ות"ב נעשתה לפי אמות מידה מאוחרות יותר בהשוואה לעריכה של קטעי המהדורות הנידונים כאן.⁵⁹

2. 'לעזר' (=אלעזר)

כך מופיע שם זה בק1 וק2ב. כידוע, זוהי צורתו הארץ-ישראלית של השם בתקופת חז"ל,⁶⁰ ובעיקר בלשון האמוראים.⁶¹ גם צורה זו אינה מופיעה כלל בת"ה ובת"ב וכן בשאר המהדורות השלמות של התנחומא (על פי הנתונים במאגרים), המכירות רק את הצורה המלאה 'אלעזר'.⁶² אף כאן מסתבר כי היעדר הצורה המקוצרת מן המהדורות השלמות משקף את הבדלי הזמן והמקום בין תהליכי ההתהוות והמסירה של שרידי המהדורות מן הגניזה ובין אלו של המהדורות השלמות.⁶³

3. 'כילו' (=כאילו)

"[כיון שבינ⁶⁴]ו שלוחיו של דויד כילו לדויד ביזו" (ק2ב)
 "נחשב לו כילו אדן הרג";
 "מעלה אני עליכן כילו קימתן כל המצות שבתורה" (ק4ב)

- 59 לא דנו כאן בהבחנות נוספות שנדונו בספרות המחקר ובקטגוריות אחרות של הסימונים 'ם'/'ן' (השוו מסטיי, העברית, עמ' 117-134), מאחר שכפי הנראה, אין בהן תרומה לתזה המוצגת כאן.
- 60 אפשטיין, מבוא, עמ' 1266; קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 255-257; בנדיד, לשון עמ' 217; סוקולוף, בראשית רבה, עמ' 36-42; נאה, סוגיות, עמ' 364-368; ברויאר, העברית, עמ' 86; בירנבאום, לשון המשנה, עמ' 327-329; שרביט, תורת ההגה, עמ' 371. פרידמן (טיפולוגיה, עמ' 170) מצא את הצורה הקצרה של שם זה בקבוצת כתבי היד האשכנזיים הקדומים של הבבלי. וראו גם בירנבאום, לשון המשנה, עמ' 329 הערה 64. ומכל מקום, לפי הנתונים הידועים בספרות המחקר, צורה זו מצויה בעיקר בחיבורים הארץ-ישראליים וחזקתה ארץ-ישראלית, הגם שנמצאה מעט בחיבורים בבליים.
- 61 סוקולוף הנ"ל; נאה הנ"ל.
- 62 אך הוא ישנו בקטעי גניזה נוספים של מהדורות תנחומא אחרות: Cambridge T-S c 2.130, Cambridge T-S c 2.138. ספק בקריאת המילה מתעורר בקטע ENA 2365.69, JTS: ENA 2365.69, New York, שהוא נראה קטע בנוסח מעורב מת"ה ומת"ב. קשה להכריע אם הכתיב שם הוא "לעזר" או שמא מדובר בצירוף אותיות (ליגטורה) של א"ל, כדי למנוע את כתיבת שם האל, כדרך שמצוי לפעמים בכתיב יד ובדפוסים, ואף בהמשכו של קטע זה במילת "האלפים" (אף שצורת הצירוף שם אינה זהה לחלוטין לזו המצויה במילה "לעזר", שבה האות למ"ד בשם שונה באופן ניכר מהאות הרגילה בקטע, וצורתה עגולה וסגורה), ואם כך אין מדובר בייצוג של מציאות פונטית שבה ה'א' התחילית לא נהגתה. יש לציין כי במופעים בק1 וק2ב אין כל שינוי בדרך הכתיב ואין מקום לפקפק בכך שמדובר בכתיב הארץ-ישראלי הידוע.
- 63 ראוי לציין כי ככל שידעיתנו מגעת, חברו של שם זה בצורתו המקוצרת — "לעזר" (=אליעזר), אינו קיים כלל בספרות התנחומא.
- 64 השלמה על פי סברה.

בלשון חז"ל נתערערה הגייתה של האל"ף העיצורית במעמד בין-תנועי ופעמים אף נאלמה לחלוטין. כאשר העיצור שלפני הא' נהגה בתנועה חטופה (שווא נע), עם היאלמות האל"ף עברה תנועתה אל העיצור שלפניה. כך נוצרה הצורה שלפנינו (פְּאִילֹוּ < i>פְּאִילֹוּ < i>פְּאִילֹוּ). מדובר בצורה שכיחה למדי בכתבי היד של ספרות חז"ל,⁶⁵ והיא נעדרת לחלוטין ממהדורות התנחומא השלמות.

4. 'שו' (=שהוא) / "שי" (=שהיא)

"דרכו שלבשר ודם כשו שליט חמתו עולה עילהו" (ק3א)

"שו אומר אחת עשרה" (ק4א)

"תדע לך כמה היא חבובה לפני הא' שי דוחה את השבת"; "מי שו שוחט חוץ מן המקלון"

"שכל מי שו עושה"; "שכשם שו מזהיר על המילה";

"כסא שו מביא הוות לעולם"; "כאדם שו או' לחברו מה לך" (ק4ב)

"מיכן אמרו לא כשם שו עולה למלך כך הוא עולה [...]"

"זה שו מעלה אותו רואה אותו ואינו שומע את קולו וזה שו צריך לו שומע את

דבריו" (ק4ג)

"הזה שו או' " (=הזה שהוא אומר, ק4ד)

נוהגי כתיב כעין אלו, המעידים על מציאות פונטית שבה נאלמה הה"א העיצורית בהגיית צורות אלו, מוכרים מן הארמית של ארץ ישראל, אשר ידועים בה היטב כתיבים כגון "דו" (=דהוא).⁶⁶ בעברית זהו כתיב נדיר ביותר, ומחוץ לקטעים אלו, לפי הידוע לנו, הוא נקרה בהיקריות ספורות בלבד.⁶⁷ לדידנו אין ספק כי כתיב זה קשור בקשר הדוק לנוהג ההגייה הארמי. הופעתו של כתיב זה בקטעים האלה מעידה לא רק על זיקה הדוקה בינם ובין המרחב הארץ-ישראלי ומסורותיו, אלא גם על סביבתם הלשונית: יש בכתיב הזה ראייה לשימוש חי⁶⁸ בארמית הארץ-ישראלית בזמנים ובמקומות שבהם נתחברו הקטעים.⁶⁹

65 אפשטיין, מבוא, עמ' 1236; סוקולוף, בראשית רבה, עמ' 34; בנודיד, לשון, עמ' 217; שרביט, תופעות, עמ' 44-45.

66 היימנס, תורת הצורות, עמ' 18. וראו שם את המקורות שציין בהשוואה לארמית השומרנית.

67 בעיקר בקטעי ירושלמי (מסטיי, העברית, עמ' 81). וכן בקטע גניזה של מדרש תהילים (T-S C1.74): "נשבוע שו" (=נשבוע שהוא). במאגרים רשומות עוד כמה היקריות מסופקות במקורות אחרים.

68 קשה להניח שכתוב כזה משקף נוהג כתיב קפוא בשעה שהמציאות הפונטית שביסודו חדלה להתקיים; לא מסתבר שכתוב כזה נדיר וזר לנורמות הדקדוקיות הרגילות בעברית הכתובה ישמש בידי סופר שאין זו מציאות פונטית חיה בעבורו.

69 הארמית שימשה כלשון דיבור בארץ ישראל לפחות עד הכיבוש הערבי בשנות השלושים של המאה השביעית לספירה. אין ראיות ברורות לגבי משך הזמן שבו המשיכה לשמש לאחר מכן, והשערות

5. הגיית שווא תחילי בגון תנועת o/u
5.1 סודם (=סָדוּם)

'שכן את מוצא כיון שגרמו עוונותיהן שלסודמיין' (ק3א)

צורה זו מופיעה בכמה היקרויות בספרות חז"ל, וכבר העירו כמה חוקרים על קיומה.⁷⁰ י"קוטר⁷¹ ציין לצורה Σοδομα שבתרגום השבעים ובאוונגליון ולצורות דומות המתועדות בסורית הארץ-ישראלית.⁷² הוא הציע שתי אפשרויות לגיווונה של צורה זו: אפשר שהיא גזורה ממשקל 'קָטוּל', והשווא התחילי מבוצע בו כתנועת O,⁷³ ואפשר ששם זה גזור ממשקל 'קָטוּל' ("המשקל הסגולי"), שלעיתים נתבצע כ-qotol.⁷⁴ על כל פנים, אין ספק שהצורה המתועדת בקטע זה, בתנועת O/U תחילית, היא קדומה ביותר.

5.2 'כולום' (=כָּלוּם) (ק3א)

ל' גינצבורג בהערותיו על הטקסט⁷⁵ העיר על קיומה של צורת-משנה זו גם בעדי נוסח של הירושלמי מן הגניזה. מ' מישור מצא צורה זו גם ב"איגרת אוקספורד"⁷⁶ ובפנקס הלכות

שוונת הועלו בנושא. קוטר (ארמית גלילית, עמ' קע-קעא, קעה) מניח שבמאות הי"א והי"ב הארמית הייתה עדיין מדוברת בארץ ישראל, אולם פרידמן (נישואין, עמ' 50-51) מסיק מדברי גויטיין (כתובות, עמ' 198), שלשון זו לא הייתה מדוברת כבר במאה העשירית. לדעת שחאדה (ארמית, עמ' 522), החליפה הערבית את הארמית היהודית כלשון דיבור במאה השמינית או התשיעית. וראו גם את דיונו של דן, ארמית יהודית. ראוי לציין כי גם שני הניבים הארמיים הנוספים שהתקיימו בתקופה זו בארץ ישראל, הסורית הארץ-ישראלית והארמית השומרנית, המשיכו להתקיים לפחות דורות אחדים לאחר הכיבוש הערבי (בר-אשר, סורית ושומרונים, עמ' 308-309). הסורית הארץ-ישראלית דוברת עד המאה השמינית (בר-אשר, סורית, עמ' 2) והארמית השומרנית עד המאה העשירית (שחאדה, ארמית, עמ' 522-523) או האחת עשרה (בן-חיים, עונ"ש, עמ' 27-28). אנו מודים לפרופ' משה מורגנשטרן על עזרתו בסעיף זה.

70 אברמסון, פירוש, עמ' סו הערה 10; תיאודור-אלבק, בראשית רבה, עמ' 394, בחילופי הנוסחאות לשורה 10; ליברמן, תוספתא, עמ' 105.

71 קוטר, מגילת ישעיהו, עמ' 83-84.

72 "הארמית הנוצרית" בלשוננו.

73 ראו בדבריו שם ראיות לקיומו של ביצוע שווא בדרך זו.

74 לדעת קימרון (בידול, עמ' 70-71) משקלו של שם זה הוא קָטַל.

75 גינצבורג, גנזי, עמ' 41.

76 מישור, איגרת, עמ' 228; מישור, אפיגרפיה. מישור במאמריו הנזכרים נקט את הדעה שאיגרת זו נכתבה סביב המאה השישית לסה"נ בארץ ישראל, על פי מסקנותיה של אנגל, איגרת. לעומתם, נוה (עברית לעומת ארמית, עמ' 36-38), מפקפק במסקנות אלו ומעלה אפשרות שהאיגרת נכתבה במועד מאוחר יותר ולא דווקא בארץ ישראל.

ארץ-ישראל⁷⁷, וציין את מציאותה גם בסורית של ארץ ישראל⁷⁸. מ' בר-אשר מצא את שרידיה גם בכ"י קאופמן של המשנה⁷⁹. לדעת מישור, התנועה המיוצגת באם הקריאה שלאחר הכ"ף היא שריד לתנועה היסטורית מקורית או תנועה שנוצרה מהגיית השווא בגון של תנועה אחורית⁸⁰. גם במקרה זה אין עוררין על כך שצורה זו משמרת עדות להגייה ארץ-ישראלית קדומה.

6. רמזין (=רמאים) (ק3א)

ריבוי של משקל קָטַל בגזרת ל"י מופיע במקורות ארץ ישראל בדיפתונג הנכתב ביו"ד כפולה. בבבל תנועה זו לעולם מפוצלת לשתיים, ולאחר הקמץ היו"ד לעולם נעתקת לאל"ף ("רמאין"). בארץ ישראל התרחש מעתק זה רק לעיתים⁸¹. לפיכך הצורה המופיע לפנינו היא צורה המשקפת הגייה ארץ-ישראלית אותנטית⁸².

ג. הערות לצורות המילים

1. שימוש מילות היחס "הימנו"/"ממנו"

טרם שנציג את הנתונים מן הקטעים הנידונים, נסקור בקצרה את המצב בספרות חז"ל בכללותה. השימוש במילת היחס "הימנו" (לנטיותיה - "הימנו", "הימנה", "הימך") נחשב בספרות המחקר אופייני יותר לענף הבבלי של לשון חז"ל, אף שנמצא כבר במגילות ים המלח ובמגילות בר-כוכבא⁸³ ומוצאו ודאי מארץ ישראל. לעומתו, השימוש הבלעדי בצורת "ממנו" (המקראית) נחשב לארץ-ישראלית⁸⁴ וצורות "הימנו" המועטות יחסית שנמצאו בספרות ארץ ישראל התפרשו כ"נטע זר" או כ"שרידים שנתקיימו בשוליים בארץ

77 מרגליות, הלכות ארץ ישראל, עמ' נא (בקטע הגניזה Cambridge T-S NS 252.1a).

78 וראו גם בר-אשר, משקל פעול, עמ' 249 ובהפניות הרשומות שם בהערה 9.

79 הנ"ל, שם.

80 הסבריו מקבילים לאלו שהציע קוטשר בנוגע ל"סודם".

81 ברויאר, העברית, עמ' 131-135. וראו שם בהערה 383 הפניות לספרות נרחבת על תופעה זו. הבחנה זו נדונה גם במאמרו ברויאר, חילוף. לדעת מסטיי (פסחים, עמ' 58-59), המעתק לאל"ף לא התקיים בלשון אמוראית ארץ ישראל, ולדידו יש לפקפק אם היה קיים בארץ ישראל בכלל.

82 קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 251-255; מסטיי, פסחים, עמ' 56-57. על חריגה בודדת מכלל זה ראו אצל שרביט, תופעות, עמ' 55.

83 ראו מור, עברית יהודאית, עמ' 256-257.

84 רוזנטל, עבודה זרה, עמ' 65; בנדויד, לשון, עמ' 209; בר-אשר, הטיפוסים, עמ' 103-105. לדעת בנדויד, על סמך הממצאים ממגילות ים המלח - "מסורת עתיקה היא בבבלי יותר מבספרי ארץ ישראל". כלומר, לדעתו, "ממנו" אינה המשכו של שימוש לשוני טבעי, אלא חזרה ליסודות מקראיים שנעלמו מן הלשון.

ישראל",⁸⁵ וזאת למרות שימושן התדיר בתוספתא.⁸⁶ ש"י פרידמן,⁸⁷ בהראותו כי "הימנו" מופיעה גם בירושלמי במידה שאיננה מבוטלת, ואילו בתלמוד הבבלי ישנם הבדלים ניכרים בין עדי הנוסח במידת קיומה של "ממנו" - שיער שההבדל בין "ממנו" ל"הימנו" איננו גאוגרפי, אלא משלבי: "הימנו" הייתה צורה עממית יותר הן בבבל הן בארץ ישראל, ובשני הענפים התקיימה מגמה של תיקון ל"ממנו", שנחשבה תקנית יותר.

אל מול דברי פרידמן, בחינה של הנתונים בטווח רחב יותר מעלה שאין לבטל לחלוטין את ההבדל הגאוגרפי בשימוש בשתי הצורות. לבד מן הירושלמי, אשר בו ישנה נוכחות ניכרת של "הימנו" כדברי פרידמן (76 היקרויות בכ"י לידן, מול כ-500 של "ממנו"), ברוב חיבורי אמוראי ארץ ישראל "הימנו" כמעט שאינה קיימת, למעט היקרויות ספורות (אחת או שתיים) בכל חיבור.⁸⁸ מנגד, "הימנו" מצויה בשיעור גבוה בחיבורים בבליים נוספים, כפי שמציין פרידמן עצמו:⁸⁹ משניות מנוקדות בניקוד בבלי והלכות פסוקות.⁹⁰ לאור זאת, מסתבר שעדיין יש לראות בשימוש ב"הימנו" שימוש אופייני יותר לעברית שבבבל. י' ברויאר, במאמר שפרסם בעניין הזה, הגיע אף הוא לידי מסקנה דומה.⁹¹

הבדלים בין החיבורים בשימוש בצורות אלו מתגלים גם בספרות התנחומא. בכל המהדורות השלמות של ספרות התנחומא (על פי מאגרים) התמונה דומה לזו שברוב ספרות ארץ ישראל: השימוש ב"הימנו" מועט ביותר.⁹² אך קטעי המהדורות מגלים תמונה שונה ואף מפתיעה מעט ביחס לספרות ארץ ישראל: 3 בק מופיעה "הימנו" כמה פעמים, ואילו "ממנו" אינה מופיעה כלל. בק2 ישנה "הימנו" פעם אחת ו"ממנו" פעם אחת, וכן הוא

85 לשון בראש שם.

86 ראו בראש שם.

87 פרידמן, חולין, עמ' 35-42.

88 נתונים אלו מבוססים על המופיע במאגרים. מן הראוי לציין שדברי פרידמן נכתבו בעת שנתוני המילון ההיסטורי היו רחוקים מאוד מרמת ההיקף והנגישות שלהם כיום, ומכוח הנסיבות הוא התבסס על נתונים מצומצמים יותר.

89 פרידמן, חולין, עמ' 37.

90 לפי מה שמסר לנו פרופ' משה מורגנשטרן, בהלכות פסוקות כ"י ששון "הימנו" ו"ממנו" מצויים בערך במידה שווה.

91 ברויאר, הימנו, עמ' 224-227. לדבריו, ההבדל בין הענפים מצטמצם לקטגוריה מסוימת: "הימנו" נוטה להופיע בבבל רק לאחר שמות תואר או תוארי פועל המסתיימים בה"א או במ"ם. כמו כן הוא הצביע על הבדלים ניכרים בעניין זה בין הטיפוסים השונים של כתבי היד של התלמוד הבבלי. עם זאת, מכלל החומר שבדק הוא העלה ש"הימנו" נפוצה יותר בעדי הנוסח של הבבלי גם באופן כללי, ולא רק בקטגוריה הנ"ל שבה ישנו הבדל מובהק. ראו ברויאר, הענף הבבלי, עמ' 134 הערה 10.

92 רק בת"ה (30 היקרויות על פי נתוני מאגרים, המבוססים על כ"י Cambridge University Library, Add. 1212) ושמות רבה חלק ב (16 היקרויות) השיעור גבוה מעט יותר, אך עדיין כמעט זניח ביחס למידת השימוש ב"ממנו". בנוגע לת"ה, שידוע שהייתה השפעה בבליית על עריכתו (ראו לעיל בסעיף המבוא), אין להתעלם מן האפשרות שתופעה זו התחזקה בהשפעתה של מסורת בבלי.

המצב בק4. בבדיקת כלל קטעי הגניזה של התנחומא המותקנים במאגרים (כולם שרידים של מהדורות תנחומא אבודות) מתגלה שיעור גבוה של שימוש זה: כ-25 היקרויות, לעומת קרוב ל-100 היקרויות ל"ממנו". נתונים אלו מורים ככל הנראה על נוכחות ניכרת של "הימנו", לפחות בכתיבתם של חלק מן המחברים, בעת יצירת טקסטים תנחומאיים אלו.⁹³ נוכחות זו היא חריגה מן הנוהג הרגיל ברוב חיבורי ארץ ישראל המוכרים לנו. לאור הימצאותם העקיבה של אפיוני לשון ארץ-ישראלים מובהקים בקטעים הנדונים, לא נראה לנו להניח את השפעתה של מסורת בבל בעניין זה,⁹⁴ לא בקטעים אלו ולא בקטעי התנחומא האחרים שבהם ישנה צורה זו. לטעמנו יש לראות בה עדות לשימושה של צורה זו בעברית שבארץ ישראל, המצטרפת אל הנתונים מלשון התוספתא והירושלמי.

מכאן גם עולה הבחנה נוספת בין קטעי הגניזה למהדורות השלמות. במקרה זה קשה לתלות את ההבדל בטשטוש לשון ארץ ישראל במהלך נדידת החומר התנחומאי למחוזות רחוקים. נראה יותר להניח שההבדלים בין החיבורים בעניין הזה, הן בספרות התנחומא הן בסוגות אחרות, מביאים לידי הבדלים בין מסורות שונות או חוגים שונים שהתקיימו בארץ ישראל ובמרחבי השפעתה. הצורה "הימנו" יסודה, כאמור, בארץ ישראל, והיא המשכה להתקיים בה ובמסורות הקשורות אליה לאורך דורות רבים, אך רק במקצת חוגי המלומדים. לעומתם, היא לא התקיימה במסורתם של רבים מן החכמים והסופרים, או, אם נלך בכיוון דומה לזה שהציע פרידמן, הם ראו בה צורה שאינה ראויה למשלב הכתיבה ולכן ביכרו את השימוש ב"ממנו", ומשום כך כמעט שאין אנו מוצאים את "הימנו" ברוב חיבורי ארץ ישראל. במילים אחרות, אזורים שונים או חוגים חברתיים מקבילים נבדלו אלו מאלו בשימושם בצורה "הימנו":⁹⁵ יש שהרבו להשתמש בה ויש שכמעט שלא השתמשו בה כלל. מאחר שכך, מציאותה של "הימנו" במקצת החיבורים הארץ-ישראלים - התוספתא בתקופת התנאים והירושלמי בתקופת האמוראים - משקפת את לשונם של אותם חוגים שהשתמשו בה.⁹⁶ הגיוון המתואר התקיים גם בזמן התגבשות מדרשי התנחומא, וכך יש מהדורות, שמהן נותרו בידינו כיום שרידים בלבד,

93 יש לציין כי מהימנות הממצא המוצג כאן היא מוגבלת: נתונים אלו מבוססים על קטעי הגניזה המותקנים במאגרים - מאגר חלקי שוודאי איננו הומוגני ומכיל שרידי מהדורות הנבדלים זה מזה בזמן עריכתם ובאיכות העתקתם.

94 אף ההתניות שמצא ברויאר לשימוש ב"הימנו" בתלמוד הבבלי אינן מתקיימות במהדורות תנחומא אלו.

95 כלומר, ההבדל בשימוש ב"הימנו", לפי הצעתנו, הוא הבדל בין דיאלקטים או בין סוציולקטים.

96 אף בריאשר (הטיפוסים, עמ' 104-108) שיער שהשימוש בצורות אלו היה נתון להבדלים בין מסורות שונות שהתקיימו בארץ ישראל במקביל; לדוגמה אחרת לקיומן של מסורות לשון מקבילות זו לצד זו בתקופת חז"ל ראו ברויאר, מוקדם ומאוחר, עמ' 80.

שהצורה "הימנו" נוכחת בהן במידה ניכרת,⁹⁷ ואילו המהדורות המצויות בידינו בשלמותן משקפות את מנהגם של חוגים או מקומות שמיעטו להשתמש בה.

2. כינוי הגוף "את" לזכר

בלשון חז"ל, כידוע, ישנן שתי צורות חלופיות של כינוי הגוף לנוכח, המשמשות זו לצד זו: "אתה" ו"את".⁹⁸ מ"צ סגל⁹⁹ מצא כי בהשוואה ללשון המשנה, בלשון האמוראים של ארץ ישראל¹⁰⁰ "מתרבה השימוש של את לזכר על ידי השפעה ארמית".¹⁰¹ כך עלה גם ממחקרו של ל' חירון בלשון שיר השירים רבה.¹⁰² הממצא בקטעי המהדורות הנידונים כאן מחזק את ההבחנה הזאת: בכל הקטעים הנידונים מופיעה הצורה "את" בלבד,¹⁰³ ואילו "אתה" אינה קיימת כלל. לפי זה ייתכן, שהשימוש ב"את" בארץ ישראל לא רק הלך והתחזק עם הזמן, אלא הגיע לידי שלטון מוחלט, לכל הפחות בחוגים מסוימים.

לעומת קטעי המהדורות, בת"ה ובת"ב, על פי רוב עדי הנוסח, ישנה גם הצורה "אתה", לצד שימוש תדיר ב"את".¹⁰⁴ בהתאם להנחותינו, מסתבר כי גם כאן משתקף ההבדל הגאוגרפי שבמוצא המהדורות: המהדורות הארץ-ישראליות מן הגניזה מייצגות טיפוס לשון שבו התחזקה השפעת הארמית עד לשימוש בלעדי בצורת כינוי הגוף לנוכח המושפעת ממנה. לעומת זאת, במסירה המאוחרת יותר שהתרחקה מארץ ישראל ומלשונה ומשתקפת בת"ה ות"ב - התהליך לא הבשיל עד לרמה זו, או שנתערער לאחר שהיה קיים במסורות הקדומות העומדות בבסיסן של שתי המהדורות. לחילופין, מאחר שהמצב

97 נתונים אלו מעמידים בספק גדול את ההשערה של ברויאר (הימנו, עמ' 226-227), שהצורה "הימנו" הלכה ונעלמה "עד שבמדרשי האגדה הארץ-ישראלים אין היא קיימת כלל". לפי השערה זו צריך להניח שמהדורות התנחומא האבודות קדמו לעריכה של מדרשי האגדה האמוראיים, ולפי הכרונוולוגיה המקובלת בספרות המחקר, זו הנחה רחוקה.

98 י' קוטשר אומנם הראה את קיום הצורה "את" ופקפק במציאותה של הצורה "אתה" בלשון חז"ל המקורית, אך חוקרים מאוחרים יותר הוכיחו גם את קיומה של "את". ראו בעניין זה: סגל, דקדוק, עמ' 45; קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 259; בריאשר, פרמה ב, עמ' 142; הנמן, תורת הצורות, עמ' 460-465; בירנבאום, לשון המשנה, עמ' 245; ריז'יק, איטליה, עמ' 158-159; פרידמן, כינוי הגוף, עמ' 37-42; מור, עברית יהודאית, עמ' 162-163.

99 שם.
100 תיחום זה אינו מופיע בדברי סגל, אך דבריו נראים מכוונים בעיקר לתקופה זו - "במשניות המאוחרות, ביחוד בנוסחה הירושלמית ובספרי האגדה".

101 לדיון במוצאה של הצורה "את" ראו פרידמן, כינוי הגוף, עמ' 40-44.

102 ל' חירון, שיר השירים רבה, עמ' 138-139. וראו גם סוקולוף, בראשית רבה, עמ' 135.

103 5 פעמים בק 1 ו-9 פעמים בק 2 וכן בק 4. גם בק 3 אין למצוא אלא צורה זו בלבד.

104 חורגים מכלל זה הם הדפוס הראשון של ת"ה (קושטא ר"פ), שבכל חמש ההיקריות בפרשת וארא גורס "את", וקטעי הגניזה של ת"ב, שבשלוש ההיקריות שבהם נקריית הצורה הקצרה. אין זה מן הנמנע שמחקר נוסח יסודי בת"ה ובת"ב ישנה את תמונת המצב כפי שהיא נשקפת לעינינו בשלב זה.

המשתקף בשרידי המהדורות אינו מוכר לנו לפי שעה מחיבורים אחרים, גם בנידון זה אפשר להניח שההבדל בין הקורפוסים התנחומאיים הוא הבדל של נוהג בין אזורים או בין חוגים שונים שהתקיימו במקביל בארץ ישראל.

3. 'אילו'

"אילו אדם שנשכו חורו[ר]" (ק1)

תיבה זו מורכבת משתי מילים: קריאת הצער "אי" ומילת היחס "לו". מילת צער זו רגילה בטקסטים ארץ-ישראליים קדומים, לעומת מילת הצער המקראית "אוי"¹⁰⁵ המועדפת דרך קבע בטקסטים מן הענף הבבלי.¹⁰⁶ הצורה "אילו", החבורה למילת היחס, מתועדת גם בכ"י קאופמן של המשנה¹⁰⁷ ובכ"י וטיקן 30 של בראשית רבה.¹⁰⁸ אשר לת"ה ולת"ב, הצורה הארץ-ישראלית "אי" קיימת בהם לצד הצורה הבבלית "אוי", וזו האחרונה תדירה מעט יותר מן הראשונה.¹⁰⁹ במקרה זה אין בידינו מסקנה מוחלטת: מחד גיסא, הנתונים המורים לכאורה על טשטוש התכונה הארץ-ישראלית בשתי המהדורות עדיין אינם מבוססים דיים וטעונים בדיקה בעדי נוסח נוספים, ומאידך גיסא, היקרות בודדת של המילה בקטעי הגניזה אינה מוכיחה שימוש בלעדי בצורה זו. אך אם נתונים אלו אינם מקריים, ויש בהם משום ייצוג מהימן למצבה הלשוני של כל מהדורה - הרי לנו קטגוריה נוספת שבה מתרחש הטשטוש המדובר בת"ה ובת"ב.

ביטוי לתהליך זה ישנו, אולי, בטקסט המקביל ליחידה זו מק1, המופיע בת"ה (ד). במשפט זה בת"ה מופיעה מילת צער אחרת - "וי" - מילת צער מאוחרת יחסית, שעולה לראשונה רק בלשון האמוראים. ישנם סימנים רבים לכך שהמקורות הקדומים העומדים בתשתית של מהדורת ת"ה שלפנינו עברו תהליכי שינוי ועריכה,¹¹⁰ ומסתבר שמקרה זה הוא ביטוי נוסף לתהליכים אלו.

105 רק בקהלת מופיעה המילה פעמיים: "וְאֵילֹ הָאֶחָד שִׁפּוּל וְאֵין שְׁנֵי לְהִקְיָמוֹ" (ד, ט), "אֵי לָךְ אֶרֶץ שְׁמֵלְכָךְ וְצַעַר וְשָׂרִיף בְּבִקְרָ יֹאכְלוֹ" (י, טז).

106 קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 266; הנ"ל, מבעיות המילונות, עמ' 48; בנדויד, לשון, עמ' 200; בר-אשר, טיפוסים, עמ' 105; ברויאר, העברית, עמ' 250. לעומת זאת ייבין (ניקוד בבלי, עמ' 1115) רשם היקרות אחת של "אי" במקור בבלי, ולפי הנתונים הידועים כיום, יש לראות בה מקרה חריג שאינו מעיד על הכלל.

107 קוטשר שם.

108 סוקולוף, בראשית רבה, עמ' 143.

109 הנתונים על פי מאגרים: הצורה "אי" מופיעה בת"ה וירא כג, ויגש ג, ויחי ג, ובת"ב, שלח כ. הצורה "אוי" נפוצה מעט יותר, ומופיעה בכעשר היקרויות בכל מהדורה.

110 ראו ברגמן, עמ' 184-188; וורמסר, תנחומא, עמ' 83.

4. 'יושב' (=יישוב)

"אתה אומ' לי לך [ו] הוציא ששים ריבו מן היושב [ל] מדבר" (ק1)

זוהי צורה ארץ-ישראלית קדומה, מוכרת ומתועדת היטב.¹¹¹ מופע זה הוא היחיד בכל ספרות התנחומא, נכון לנתונים אשר בידינו בשלב זה.

5. 'עילהו' (=עליו).

"דרכו שלבשר ודם כשו שליט חמתו עולה עילהו הוא הורג צדיק" (ק3א)

זוהי צורה ייחודית של מילת היחס הנטויה 'עליו', שככל הידוע לנו אינה קיימת אלא כאן.¹¹² היא מזכירה את הצורה הארמית ('עלוי', 'עלוהי' בארמית של ארץ ישראל), ומסתבר שהצורה שלפנינו מושפעת ממנה. בהצטרף אל הצורה "כשו" שנידונה לעיל, המופיעה גם במשפט זה, יש בהופעתה חיזוק נוסף להנחה כי טקסט זה התגבש בזמן ובמקום שבו השפה הארמית של ארץ ישראל הייתה עדיין בחיותה.

6. 'לימוד' (=לְמוֹד)

'אמר לו משה וביד מי שהיתה¹¹³ לימוד משלח בידו שנ' שלח נא ביד תשלח'

(ק3א)

כבר הצביעו כמה חוקרים על כך שמשקלו של שם תואר זה בלשון חז"ל הוא קטול או קטול,¹¹⁴ ואילו הצורה החלופית "לְמוֹד" היא נחלתם של נוסחים מאוחרים או של הדפוסים.¹¹⁵ מכאן שהנוסח המופיע כאן מדויק,¹¹⁶ ואין הצדקה לתקנו ל"למוד", כפי

111 אפשטיין, מבוא, עמ' 1256; ילון, פרקי לשון, עמ' 79-81; בנדויד, לשון, עמ' 199; ייבין, ניקוד בבלי, עמ' 957; הנ"ל, צורות, עמ' 79; אלדר, מסורת, עמ' 248; מסטיי, יושב, עמ' 69-80; הנ"ל, העברית, עמ' 323-328; בריאשר, צורות, א, עמ' 568-569. על מציאותה כאן כבר העירו ברגמן, תנחומא, עמ' 163 ומסטיי שם.

112 גינצבורג (גנזי, עמ' 41) הציע לתקן את נוסח הטקסט לצורה הנורמטיבית של מילת היחס. אפשר שהצעתו אכן מכוונת לכוונת סופר הקטע, אך מכל מקום נמצאנו למדים לפי דרכנו על השפעת הארמית בסביבתו הלשונית.

113 קרא: 'הִיְתָה' (בניין קל בנטיית עבר נוכח).

114 ראו את דיונו של קוטשר (שומרונים, עמ' 405-406); וכן אליצור, קטול, עמ' 69. וראו גם קימרון, בידול, עמ' 75.

115 אפשטיין, מבוא, עמ' 1258; שרביט, אבות, עמ' 126-128; סוקולוף, בראשית רבה, עמ' 275; אלדר, מסורת, עמ' 100-103; בריאשר, פרמה ב, עמ' 150; הנ"ל, פרקים, עמ' 67-68; הנ"ל, צורות, ב, עמ' 1006-1007. אומנם לדברי קוטשר הנוכחים בהערה הקודמת, אפשר שיש קיום גם לצורה "לְמוֹד".

116 כפי שהבחין אפשטיין שם.

שהציעו גינצבורג¹¹⁷ ומאן.¹¹⁸ בת"ה ובת"ב, לפי הנתונים במאגרים, מופיעה מילה זו בכתיב חסר בלבד, וקרוב לוודאי שהוא מכוון לצורה המאוחרת.¹¹⁹

ד. מילים שאולות

כבר הזכרנו לעיל את הבחנתו של מרק ברגמן, כי כל המילים השאולות מן היוונית ומן הלטינית בק1 מופיעות בתעתיק מדויק בהתאם לשפת המקור, וכי לדעתו זהו מאפיין ממאפייני הרובד הקדום של ספרות התנחומא. תכונה זו איננה מתקיימת במלוואה בקטע ק3 וכנראה גם לא בק4 (בק2 אין מילים שאולות), ומכאן שאין כל הקטעים שנדונו כאן עשויים מקשה אחת.

להלן נציג שתי ראיות לטענתנו, אחת מכל קטע. אף שבשני הקטעים ישנן מילים שאולות נוספות, מהן מילים הראויות לדיון¹²⁰ - הרחבה בעניינן חורגת ממסגרתו של מאמר זה, ועל כן לא תבוא כאן.

1. "קוטלן" (ק3ב). מילה שאולה מן הלטינית (Catella - שרשרת). הצורה הרגילה בלשון חז"ל היא "קטלא", כצורתה בשפת המקור (ביחסת הנומינטיב). הצורה המופיעה כאן היא יחידאית.¹²¹ מסתבר שבאה לידי ביטוי כאן הנטייה הכללית בעברית ובארמית של ארץ ישראל בתקופה הביזנטית לסגירת הברה פתוחה סופית בנו"ן.¹²² על כל פנים, הצורה המופיעה בטקסט הזה איננה תעתיק מדויק של התצורה הלטינית.

2. "קלובקרין" (ק4ב). גזרונה של מילה זו אינו ודאי. לוי¹²³ הציע שזו מילה יוונית $\kappa\alpha\lambda\upsilon\pi\tau\eta\rho\iota\omicron\nu$ (כיסוי); קראוס¹²⁴ ודלמן¹²⁵ הציעו את $\kappa\epsilon\rho\beta\iota\kappa\acute{\alpha}\rho\iota\omicron\nu$ (כרית); ח'

117 גינצבורג, גנזי, עמ' 49.

118 מאן, המקרא, עמ' 376.

119 בת"ה: תשא ה, אמור טו, בהר ב, במדבר טז (2X), בלק י. בת"ב: לך לך י, תולדות יז. גם בשאר המהדורות השלמות של ספרות התנחומא מופיעה הצורה המאוחרת בלבד.

120 כגון "סיניגור" $\sigma\upsilon\nu\eta\gamma\omicron\rho\omicron\varsigma$, סנגור) בק3א. היו"ד מסמנת כנראה את התנועה המקורית, שהייתה קרובה לתנועת i (ראו את הסיכום ואת ההפניות אצל היימנס, מילים שאולות, עמ' 272). ויש מקום להרהר באפשרות שסופר הקטע הכיר את היוונית של זמנו, אך לא את הלטינית, שממנה באה המילה הנידונה למעלה.

121 יש להבדיל בינה לבין הצורה "קטלין" (ראו סוקולוף, מילון, עמ' 486), שאינה אלא צורת ריבוי. לדעת מאן (המקרא, עמ' פ הערה 49) גם כאן יש להגיה ל"קטלין".

122 נאה (סוגיות, עמ' 383-384) ובספרות הרשומה שם.

123 עמ' 306.

124 מילים שאולות, עמ' 544.

125 מילון, עמ' 378. כך הכריעה גם שובל-דודאי (גלוסר, עמ' 151).

קאהוט¹²⁶ הציע את γνάφαλον (כר) ויסטרוב¹²⁷ הציע מילה לטינית - cubicularia (חפצים השייכים לחדר השינה).¹²⁸ לפי כל ההצעות התעתיק כאן שונה מן המילה המקורית. אומנם המבוכה בקביעת האטימולוגיה מותירה על כנה את האפשרות שזוהי מילה אחרת שלא נודעה לחוקרים המודרניים, ואשר זהו תעתיקה המדויק. לכך יש לצרף את היקריות המילה בכתבי היד המהימנים של המשנה, הזהות בדרך כלל לצורתה כאן.¹²⁹

סיכום ומסקנות

מקובל לשער כי תהליך התפשטות החומרים המדרשיים של ספרות התנחומא-יילמדנו ברחבי העולם היהודי ועריכתם בקבצים שונים במקומות שונים הוא מן הגורמים העיקריים לריבוי המהדורות של מדרשי תנחומא-יילמדנו. בין המהדורות ישנם הבדלים הבאים לידי ביטוי בנוסח, בסגנון, במבנה, במינוח ובתכונות הלשון. במאמר זה ביקשנו להצביע על הבדלים לשוניים שישנם בין שתי קבוצות של מהדורות. בקבוצת המהדורות המיוצגות בשרידים מן הגניזה הקהירית הראינו כי תכונות לשון רבות שחזקתן ארץ-ישראלית מצויות בהן באופן עקיב ומובהק, ומשום כך אנו סבורים שהן נוצרו בארץ ישראל, או למצער בקהילות שעדיין אחזו במסורת הלשונית הארץ-ישראלית כהווייתה. לעומתן, במהדורות ת"ה ות"ב, שלפי המשוער נתגבשו מחוץ לארץ ישראל, ניטשטשו מסורות הלשון הארץ-ישראליות, ומציאותן של תכונות אלו פחותה בהן במידה רבה.

היטשטשות קווי הלשון הארץ-ישראלים הקדומים ניכרת כידוע גם במסירתם של חיבורים אחרים מספרות חז"ל, הן בהשוואה בין כתבי יד מלאים ששימרו תכונות אלו לכתבי יד מלאים אחרים שלא שימרו תכונות אלו, הן בהשוואה בין קטעי הגניזה לכתבי היד המלאים המאוחרים מהם. גם במסירתם של ת"ה ות"ב יש הבחנה בין עדי הנוסח שלהם בהיבט הזה, ויש מהם שתכונות הלשון הארץ-ישראליות ניכרות בהם יותר;¹³⁰ ועדיין, גם בהשוואה בין עדי נוסח אלו לבין שרידי המהדורות שנדונו כאן, ההבחנה שהצבענו עליה לעיל שרירה וקיימת.

תכונות הלשון הנידונות במאמר יש מהן, בעיקר בתחום הכתיב, שאינן מוגבלות לתחומיה של ארץ ישראל דווקא, ונמצא להן תיעוד גם במקורות בבליים ובכתבי הגאונים, כפי שציינו בהערות לסעיפים הרלוונטיים. אך דומה כי עקיבותן וריכוזן הגבוה בטקסט המועט המצוי בידינו משרידי המהדורות יש בהם כשלעצמם כדי להוציא מידי ספק סביר באשר להיותן ביטוי למסורת הלשון הארץ-ישראלית, כל שכן כאשר מביאים בחשבון את

126 קאהוט, ערך השלם, עמ' 302, ערך "גלפקר".

127 מילון, עמ' 247.

128 היימנס, מילים שאולות, עמ' 207-208. וראו שם הפניות לספרות נוספת בעניין.

129 היימנס, שם.

130 כך הוא לגבי כתיב דיפוננג סופי ay, הכתיב המלא של סיומת הפועל בנטיית העבר הנוכח ('תה'), מילת השאלה 'מהוא' (=מהו), כינוי הגוף 'את' לזכר ומילת הצער 'אי'.

תכונות הלשון הארץ-ישראליות המובהקות שלצידן (כגון הצורות "כילו", "אדן", "כשן", "סודם", "כולום") ואת השפעת הארמית של ארץ ישראל (בצורות "שי", "שו", "עילהו"). השפעת הארמית, שנמצאה בצורות בק3 ובק4, מצטרפת לקטעים ארמיים רציפים בק1 ובק2. מציאות זו היא יוצאת דופן בספרות התנחומא. ככלל, ספרות התנחומא כתובה על טהרת העברית, והארמית מצויה בה במידה מצומצמת בלבד, בעיקר בפתגמים ובמשלים עממיים.¹³¹ משום כך ראה מ' ברגמן בקטעים הארמיים שבק1 את אחד הסימנים לקדמותו.¹³² ואולם דומה כי יש בצורות העבריות המושפעות מן הארמית עדות מובהקת יותר על הסביבה הלשונית של מחברי הקטעים. לדעתנו, השפעה כזו לא תיתכן אלא בסביבה שבה הארמית של ארץ ישראל הייתה עדיין בעלת מעמד של שפה חשובה ומרכזית המצויה בשימוש יום יומי.¹³³ אין ספק כי החותם שהטביעה הארמית הארץ-ישראלית בקטעים אלו שונה מהותית מההשפעה המצויה בדרך כלל בספרות התנחומא, הבאה לידי ביטוי בעיקר בשאלות מילים ובהשפעה עקיפה על תצורת המילים,¹³⁴ והוא מצטרף אל שאר התימוכין לטענתנו בדבר מוצאן של המהדורות ששרידיהן נמצאו בגניזה. קווי האחידות של שרידי המהדורות אפשר שיש בהם גם כדי להעיד על זמנם של קטעים אלו. סביר להניח שקרבם של ק2, ק3 וק4 לשריד המובהק של הרובד הקדום של ספרות התנחומא ילמדנו, הלוא הוא ק1, כמו גם עצם חזקת הקדמות של רוב הכתיבים והצורות שנדונו כאן - יש בהם כדי להעיד על קדמותם ביחס לרובה של ספרות התנחומא. מסתבר שמכלול תכונותיהם משקף מסורות לשון וסגנון של אסכולה כלשהי או של בית מדרש ארץ-ישראלי מסוים, אשר חבריהם פעלו בקרבה של זמן ושל מקום. אלו יצרו את הקורפוס הראשוני של חומרים מדרשיים בסגנון התנחומא, שנפוצו משם אל רחבי העולם היהודי, ובשלבם מאוחרים יותר המשיכו לעבור תהליכי עיצוב ועריכה בהשפעתן של מסורות אחרות במקביל לגיבושם בקבצים המוכרים לנו היום.

ואולם יש להודות שאין בכוחם של מאפייני הלשון לספק ראיות גמורות להשערתנו זו. אפשרות אחרת היא שהמסורות השייכות לקורפוס הראשוני של חומרים מדרשיים בסגנון התנחומא המשיכו להתקיים בארץ ישראל ובסביבותיה במקביל להפצת מדרשי התנחומא אל מחוצה לה. אפשר, בהתאם להשקפתו של ברגמן על קדמותו של ק1, שראשית התהוותה של ספרות התנחומא בארץ ישראל הייתה נתונה למרותן של מסורות אלו. לאחר מכן, במקביל להמשך היצירה התנחומאית בחיקה של המסורת הלשונית

131 ברגמן, תנחומא, עמ' 181-182.

132 ברגמן, תנחומא, עמ' 177-178.

133 מצב זה של הארמית בארץ ישראל, כפי שציינו לעיל (הערה 70), אין בידינו לפי שעה לתחמו בגבולות זמן ברורים.

134 בדרך כלל, השפעת הארמית על תצורת המילים בספרות התנחומא היא השפעה עקיפה, הנשאת בגבולות דרכי תצורה הרגילות גם בעברית, ובשונה מן ההשפעה הנידונה כאן, היא יכולה להתפרש גם כהשפעה של שפה ספרותית כתובה. השו וורמסר, קווים, עמ' 196-199.

הארץ-ישראלית ובצילה של הארמית, נוצרו מוקדים נוספים של עריכה ושל גיבוש החומרים המדרשיים במקומות אחרים. לפי השערה זו, יתר שרידי המהדורות מן הגניזה משקפים תהליכי גיבוש ומסירה שהתקיימו בסביבה המשמרת את מסורות ארץ ישראל, וזמנם אפשר שהוא מקביל במידה זו או אחרת לזמן התהוותם של חיבורים תנחומאיים מלאים שגובשו ונמסרו בחוץ לארץ והיו נתונים להשפעתן של מסורות אחרות.

שאלה אחרת אשר יש לתת עליה את הדעת היא שאלת הנוסח של מהדורות ת"ה ות"ב. מחקרנו התבסס על תמונת המצב המשתקפת בעדי הנוסח המצויים בידינו כיום, ואיננו יודעים באיזו מידה הם מייצגים את הטופס הקדמון (או הטפסים הקדמוניים) של מהדורות אלו. כאמור, כמה ממצאים מן הכתיב של קטעי הגניזה של מהדורות אלו אף מרמזים על שינויים בתהליך המסירה, ואפשר אפוא לשער שביסודן הן הציגו טיפוס לשון קרוב יותר ללשונן של שרידי המהדורות. משום כך לא נוכל להוציא מכלל אפשרות שהבחנות שעמדנו עליהן במאמר זה או מקצתן, מקורן לא דווקא בראשית גיבושן של מהדורות אלו כמהדורות תנחומא עצמאיות, ויש מהן שנוסדו על תכונות הלשון של הנוסח שהעמידו סופרים ומעתיקים שלא הקפידו על העתקה מדויקת של הנוסח הקדמון כהווייתו.

אף שאין להכחיש את חשיבותה של שאלה זו לחקר תולדות הנוסח של ספרות התנחומא, לענייננו מדובר בשאלה משנית בלבד. העובדות מצביעות על הבחנה בין טיפוס הלשון שאליו משתייכות מהדורות ת"ה ות"ב כפי שהן לפנינו כיום, לבין זה שמתגלה בקטעי המהדורות מן הגניזה. לשון חוצה לארץ, המרוחקת במידת מה ממסורות ארץ ישראל, היא לשון מהדורות אלו, בין משום שסידורן וגיבושן נעשו בחוצה לארץ ובין משום שהעתקתן ומסירתן נעשו בחוצה לארץ; כך או כך, נבדלת היא מלשון מהדורות ארץ ישראל. רק לכשתושג הבנה טובה יותר בתהליכי גיבוש הנוסח של המהדורות השלמות אפשר יהיה לקבוע אם לשון שרידי המהדורות מייצגת את ערש היווצרותם של חומרי התנחומא הראשוניים בארץ ישראל לפני התגבשותם למהדורות כוללות, או שגם מהדורות תנחומא שלמות הציגו בראשיתן טיפוס לשון דומה טרם שניטשטש בגלגולי המסירה.

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

	ק1 = Cambridge, T-S C1.46
	ק2א = Cambridge, T-S Misc. 35-36.129
	ק2ב = Cambridge, T-S C2.68
	ק3א = Cambridge, T-S C1.71
	ק3ב = Cambridge, T-S Misc 36.198
	ק4א = New York, JTS: ENA 3692.7
	ק4ב = Cambridge, Or.1081 2.51
	ק4ג = Cambridge, T-S C2.38
	ק4ד = New York, JTS: ENA 691.18
אברמסון, פירוש	ש' אברמסון, "פרוש רבנו חננאל לכבא בתרא פרק ב", סיני כג (תש"ח), עמ' נז-פו
אורבך, שרידי	א"א אורבך, "שרידי תנחומא-ילמדנו", קבץ על ידו (טז), חלק א (תשכ"ו), עמ' 1-54
אלדר, מסורת	א' אדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית: מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, ב: ענייני תצורה, ירושלים תשל"ט
אליצור, קטול	"אליצור, "משקל קטול בלשון המשנה", מחקרים בלשון ב-ג: ספר היובל לאבא בנדויד, ירושלים תשמ"ז, עמ' 67-93
אלישע, דברי הרב	"אלישע, "דברי הרב ודברי התלמיד" - סוגלים סגנוניים בלשונו של מדרש תנחומא: עיונים תחביריים והיבטים רטוריים", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ג
אנגל, איגרת	ע' אנגל, "עיון פליאוגרפי באיגרת אוקספורד Heb. d.69", לשוננו לג (התשמ"ט), עמ' 265-286
אפשטיין, מבוא	"אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח
בירנבאום, לשון המשנה	ג' בירנבאום, לשון המשנה בגניזת קהיר, ירושלים תשס"ח

ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ג, חלק שני, ירושלים תשכ"ז	בן-חיים, עונ"ש
א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, כרך א, תל אביב תשכ"ז	בנדויד, לשון
מ' בר-אשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", מחקרים בלשון חכמים, א: מבואות ועיוני לשון, ירושלים תשס"ט, עמ' 108-76	בר-אשר, הטיפוסים
מ' בר-אשר, "בין הסורית של ארץ ישראל לארמית השומרונים", בתוך: מ' בר-אשר, לשונות ראשונים, ירושלים תשע"ב, עמ' 321-305	בר-אשר, סורית ושומרונים
מ' בר-אשר, "מחקרים בסורית של ארץ ישראל, מקורותיה, מסורותיה ובעיות נבחרות בדקדוקה", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ז	בר-אשר, סורית
מ' בר-אשר, "משקל פֶּעוּל ומה שמסתעף ממנו", מחקרים בלשון חכמים, ב: פרקי דקדוק, ירושלים תשס"ט, עמ' 268-245	בר-אשר, פעול
מ' בר-אשר, "דברי מבוא למשנה כתב יד פרמה ב", מחקרים בלשון חכמים, א: מבואות ועיוני לשון, ירושלים תשס"ט, עמ' 161-131	בר-אשר, פרמה ב
מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה על-פי כתבי יד פאריס 329-328, ירושלים תש"ם	בר-אשר, פרקים
מ' בר-אשר, תורת הצורות של לשון המשנה: פרקי מבוא ותצורות שם העצם, א-ב, ירושלים תשע"ה	בר-אשר, צורות
מ' ברגמן, ספרות תנחומא-ילמדנו: תיאור נוסחיה ועיונים בדרכי התהוותם, ניו-ג'רזי תשס"ד	ברגמן, תנחומא
י' ברויאר, "מילת היחס 'הימנו' והענף הבבלי של לשון חז"ל", לשוננו עד (התשע"ב), עמ' 228-217	ברויאר, הימנו
י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב	ברויאר, העברית
י' ברויאר, "הענף הבבלי של לשון חז"ל וזיקתו לחומר האפיגרפי מארץ ישראל", כרמלים י (תשע"ד), עמ' 140-132	ברויאר, הענף הבבלי

- Y. Breuer, "Intervocalic Aleph/Yod Interchanges in Mishnaic Hebrew", *Revue des Études Juives* 159 (2000), pp. 63-78
ברויאר, חילוף
- "י ברויאר, "מוקדם ומאוחר בלשון חז"ל: ביטויי זמן ההופכים לביטויי סיבה", שערך לשון: מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בראשר, בעריכת א' ממזן ואחרים, ירושלים תשס"ח, עמ' 61-82
ברויאר, מוקדם ומאוחר
- ש"ד גויטיין, "ארבע כתובות עתיקות מגניזת קהיר", לשוננו ל (תשכ"ו), עמ' 197-216
גויטיין, כתובות
- א' גולדברג, פירוש למשנה מסכת שבת, ירושלים תשל"ו
גולדברג, שבת
- מ' גיל, והרומאי אז בארץ: אחד עשר פרקים בהיסטוריה של ארץ ישראל, תל אביב תשס"ט
גיל, ארץ ישראל
- מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, כרך ב, תל אביב 1997
גיל, ישמעאל
- ל' גינצבורג, גנזי שעכטער, כרך א: קטעי מדרש והגדה, ניו יורק תרפ"ח
גינצבורג, גנזי
- H. L. Ginzberg, "Zu den Dialekten des Talmudisch-Hebräischen", *Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 77 (1933), pp. 413-429
גינצבורג, עברית תלמודית
- G. Dalman, *Aramäisch-neuhebräisches Handwörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*, Frankfurt 1922
דלמן, מילון
- ב' דן, "שרידי ארמית יהודית מערבית חיה בסוף האלף הראשון", כרמלים י (תשע"ד), עמ' 153-162
דן, ארמית יהודית
- ש' היימנס, "המילים השאולות מיוונית ומלטינית במשנה: לקסיקון ותורת ההגה", עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשע"ג
היימנס, מילים שאולות
- ש' היימנס, "תורת הצורות של הארמית שבתלמוד הירושלמי על פי קטעי גניזה", עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ה
היימנס, תורת הצורות

- הנמץ, הספרא ג' הנמץ, "למסורת הכתיב של כ"י הספרא המנוקד (כ"י רומי 66)", מ' בר-אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חכמים, כרך ב, ירושלים תש"ם, עמ' 15-29
- הנמץ, תורת הצורות ג' הנמץ, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פרמה (דה-רוסי 138), תל-אביב תש"ם
- וורמסר, הבחנה Y. Wormser, "The Distinction between Branches of Rabbinic Hebrew in Light of the Hebrew of the Late Midrash", in: S. Heijmans (ed.), *Cambridge Semitic Languages and Cultures 2: Studies in Rabbinic Hebrew*, Cambridge 2020, pp. 155-167
- וורמסר, קווים "י וורמסר, "קווים לדמותה של לשון התנחומא-ילמדנו", לשוננו עה (תשע"ג), עמ' 191-219
- וורמסר, תנחומא "י וורמסר, "לשון ספרות התנחומא-ילמדנו", עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, תשע"א
- חירון, שיר השירים ל' חירון, "תיאור ראשוני של לשון מדרש שיר השירים רבה ודוגמת מהדורתו", מחקרים בלשון ד: ספר הזיכרון לרפאל קוטשר, ירושלים התש"ן, עמ' 129-160
- ייבין, ניקוד בבלי "י ייבין, מסורת הלשון המשתקפת בניקוד הבבלי, כרך ב, ירושלים תשמ"ה
- ייבין, צורות "י ייבין, "צורות לשון חכמים בכתבי-יד של פיוטים", מסורות ט-יא: ספר היובל לגדעון גולדנברג (תשנ"ז), עמ' 77-89
- ילון, פרקי לשון ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א
- יסטרוב, מילון M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and Midrashic Literature*, New York 1903
- לביא, התקבלות M. Lavee, "Tanhuma as a Textual Martyr: On the Reception of Tanhuma Literature in Literary and Documentary Genizah Sources", in: R. Nikolsky and A. Atzmon (eds), *Studies in the Tanhuma-Yelammedenu Literature*, Leiden 2022, pp. 31-62

- J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, vol. 4, Leipzig 1889 לוי
- ש' ליברמן, יונית ויונות בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג ליברמן, יונית ויונות
- ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה: ביאור ארוך לתוספתא, חלק ג: סדר מועד, ניו-יורק תשכ"ב ליברמן, תוספתא
- M. B. Lener, "The Works of Aggadic Midrash and the Esther Midrashim", in: S. Safrai et al (eds), *The Literature of the Sages*, vol. II, Assen 2006, pp. 133-229 לרנר, מדרשי אגדה
- J. Mann, *The Bible as read and preached in the old synagogue*, I, Cincinnati 1940 מאן, המקרא
- א' מור, עברית יהודאית: לשון התעודות העבריות ממדבר יהודה בין המרד הגדול למרד בר כוכבא, ירושלים תשע"ז מור, עברית יהודאית
- ש"ק מירסקי, "למהותו של מדרש תנחומא", סורא ג (תשי"ז-תשי"ח), עמ' 93-119 מירסקי, למהותו
- מ' מישור, "איגרת עברית אוקספורד (MS. Heb. d.69 (P) לשוננו נג (התשמ"ט), עמ' 215-264 מישור, איגרת
- מ' מישור, "לשון חכמים לאור האפיגרפיה", מחקרים בלשון, ד: ספר הזיכרון לרפאל קוטשר, ירושלים התש"ן, עמ' 253-270 מישור, אפיגרפיה
- מרדכי מישור, "לגיבוש הניגוד יים/יין בסיומת הריבוי", מ' בר-אשר (עורך), סוגיות בלשון חכמים: תקצירי הרצאות לסדנה על הנושא דקדוק לשון חכמים ומילונה, ירושלים תשנ"א, עמ' 80-85 מישור, סיומת הריבוי
- ע' מסטיי, "העברית בתלמוד הירושלמי לפי קטעי הגניזה מקהיר", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תשע"ח מסטיי, העברית
- ע' מסטיי, "יושב' ו'ישוב' בלשון חז"ל", מחקרים בלשון יד-טו (תשע"ג), עמ' 69-80 מסטיי, יושב
- ע' מסטיי, העברית בתלמוד הירושלמי על פי גניזת קהיר: מבוא ותיאור הלשון בקטעי גניזה של מסכת פסחים, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ב מסטיי, פסחים

- מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה עם מבואות, הערות, ביאורים וציוני מקורות, בעריכת י' תא-שמע, ירושלים תשל"ד
- מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל
- נאה, סוגיות
- ש' נאה, "שתי סוגיות נדושות בלשון חז"ל", מ' בראש וד' רוזנטל (עורכים), מחקרי תלמוד, ב: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אליעזר שמשון רוזנטל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 364-392
- י' נוה, "עברית לעומת ארמית בממצא האפיגרפי, מאמר שני: אחרי מרד בר כוכבא", לשוננו לז (התשנ"ג), עמ' 301-316
- נוה, עברית לעומת ארמית
- מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו
- סגל, דקדוק
- מ' סוקולוף, "העברית של בראשית רבה לפי כתב-יד ואטיקן 30", לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 26-42, 135-149, 269-279
- סוקולוף, בראשית רבה
- M. Sokoloff, *A Dictionary of the Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat-Gan 1990
- סוקולוף, מילון
- מ' סוקולוף, קטעי בראשית רבה
- סוקולוף, קטעי בראשית רבה
- A. Atzmon and R. Nikolsky, "Let Our Rabbi Teach Us: An Introduction to Tanhuma-Yelammedenu Literature", in: R. Nikolsky and A. Atzmon (eds), *Studies in the Tanhuma-Yelammedenu Literature*, Leiden 2022, pp. 1-17
- עצמון וניקולסקי
- A. Atzmon, "Survey of Textual Witnesses of the Tanhuma-Yelammedenu Literature", in: R. Nikolsky and A. Atzmon (eds), *Studies in the Tanhuma-Yelammedenu Literature*, Leiden 2022, pp. 317-326
- עצמון, עדי נוסח
- S. Friedman, "An Ancient Scroll Fragment (B. Hullin 101a-105a) and the Rediscovery of the Babylonian Branch of Tannaitic Hebrew", *The Jewish Quarterly Review* 86 (1995), pp. 9-50
- פרידמן, חולין

- פרידמן, טיפולוגיה
ש"י פרידמן, "כתבי-היד של התלמוד הבבלי - טיפולוגיה של
כתיב", מ' בר-אשר (עורך), מחקרים בלשון העברית
ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו,
עמ' 163-201
- פרידמן, כינוי הגוף
ש"י פרידמן, "'הרי את בן...': לכינוי הגוף הפרוד לנוכח בלשון
חכמים", א' ממזן ור' בליבוים (עורכים), ספר זיכרון למוריה
ליבוזן: מחקרים במדעי היהדות, ירושלים תשע"א, עמ' 27-55
- פרידמן, שיירי
ש"י פרידמן, "שיירי כתיב-יד קדומים למסכת בבא מציעא",
עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 5-55
- פרידמן, נישואין
M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine*, vol. 1,
Tel-Aviv and New York 1980
- קדרי, מדרשי האגדה
ת' קדרי, "מדרשי האגדה האמוראיים", מ' כהנא ואחרים
(עורכים), ספרות חז"ל הארץ-ישראלית, כרך א: מבואות
ומחקרים, ירושלים תשע"ח, עמ' 297-350
- קאהוט, ערוך השלם
ח"י קאהוט, ערוך השלם, כרך ב, וינה תרל"ח
- קוטשר, ארמית גלילית
י' קוטשר, "מחקרים בארמית הגלילית", ז' בן-חיים ואחרים
(עורכים), מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ'
קסט-רכו
- קוטשר, שומרונים
י' קוטשר, "הארמית של השומרונים", תרביץ לז (תשכ"ז), עמ'
397-419
- קוטשר, לשון חז"ל
י' קוטשר, "לשון חז"ל", ש' ליברמן ואחרים (עורכים), ספר
חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 246-280
- קוטשר, מבעיות
י' קוטשר, "מבעיות המילונות של לשון חז"ל", י' קוטשר
(עורך), ערכי המילון החדש ללשון חז"ל, כרך א, רמת גן
תשל"ב, עמ' 29-82
- קוטשר, מגילת ישעיהו
י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה
ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט
- קימרון, בידול
א' קימרון, "בידול תנועות אחוריות ומשקל קטל במגילות
מדבר יהודה", לשוננו עד (התשע"ב), עמ' 69-77

- קימרון, דקדוק א' קימרון, "דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ז
- קנסקי א"ד קנסקי, "מדרש תנחומא (הנדפס) שמות, שמות עד בשלח: הוצאה מדעית", עבודת דוקטור, בית המדרש לרבנים בניו יורק, תש"ן
- קראוס, מילים שאולות S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, vol. 1, Berlin 1898
- רבינוביץ, יניי צ"מ רבינוביץ, מחזור פיוטי רבי יניי לתורה ולמועדים, כרך ב, ירושלים תשמ"ז
- רוזנטל, עבודה זרה ד' רוזנטל, "משנת עבודה זרה: מהדורה ביקורתית ומבוא", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א
- ריז'יק, איטליה מ' ריז'יק, מסורות לשון חכמים באיטליה על פי מחזורים מימי הביניים, ירושלים תשס"ט
- רייזל, מבוא ע' רייזל, מבוא למדרשים, אלון שבות תשע"א
- שובל-דודאי, גלוסר נ' שובל-דודאי, גלוסר המילים השאולות מן היוונית ומן הרומית במקורות היהודיים הבת-ר-מקראיים, ירושלים תשע"ט
- שחאדה, ארמית ח' שחאדה, "מתי תפסה הערבית את מקום הארמית השומרנית", מ' בר-אשר ואחרים (עורכים), מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 528-515.
- שטראק ושטמברגר, מבוא H.L. Strack and G. Stemberger, *Introduction to the Talmud and Midrash*, Edinburgh 1991
- שרביט, אבות ש' שרביט, "נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות והכנות למהדורה מדעית", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ז
- שרביט, תופעות ש' שרביט, "שתי תופעות פונולוגיות בלשון חכמים", א' דותן (עורך), מחקרים בעברית ובערבית: ספר זיכרון לדב עירון (תעודה ו), תל-אביב תשמ"ח, עמ' 61-43

ש' שרביט, תורת ההגה של לשון חכמים (מסד נתונים), ירושלים תשע"ו	שרביט, תורת ההגה
" טהעאדאר וח' אלבק (מהדירים), מדרש בראשית רבה, א, ברלין תרס"ג-תרצ"ב	תיאודור-אלבק, בראשית רבה